

Анија В. Марковић

Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево
anita.marconni@gmail.com

Прегледни рад
Примљен: 7. 12. 2022.
Прихваћен: 12. 2. 2024.

СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА И ЊИХОВА УЛОГА У ИЗГРАДЊИ НАЦИОНАЛНОГ И ДИНАСТИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА (1842–1903)

Апстракт: Рад се бави анализом спомен-обележја подигнутих у спомен на људе и догађаје из Првог српског устанка и њихове улоге у изградњи националног и династичког идентитета у периоду од 1842. до 1903. године у Кнежевини/Краљевини Србији. Државно-политичке околности у Србији током XIX века, у првом реду смене династија 1842. и 1858. године, директно су се одражавале на однос према Првом српском устанку, његовим тековинама, људима и догађајима који су га обележили, а самим тим и према спомен-обележјима подизаним у њихову част. Српску споменичку културу овог периода карактерише подизање спомен-обележја као скулптуралних или архитектонских дела (јавни споменици, спомен-капеле и спомен-цркве), обележавање гробних места, уобличавање артифицираних природних средина, формирање меморијалних целина у градском или слободном простору. Њима је неговано сећање на личности попут војводе Карађорђа, Хајдук Вељка, Силанова Главаша, Силвана Синђелића и јунаке бојева на Чегру, Чокешину, Мишару и др. Сагледани у контексту државно-политичких и друштвених околности, ови меморијали представљали су и моћна пропагандна средства и визуелне симболе који су имали велику улогу у изградњи националног и династичког идентитета, а свечаности које су се организовале приликом њиховог освећења биле су државно-политички колективни акти.

Кључне речи: Први српски устанак, спомен-обележје, место сећања, династија Карађорђевић, династија Обреновић, култура сећања, пропаганда

Први српски устанак као почетак Српске револуције,¹ односно обнове златног доба, из које је као највећа тековина настала нововекова српска држава, подстакао је и питање његовог увођења као меморијског топоса у симболичну политику званичне репрезентативне културе у циљу потврђивања националног, а нарочито династичког идентитета и легитимитета.²

Једно од средстава визуелног уобличавања периода Првог српског устанка, односно него-

Anita V. Marković

Regional Institute for the Protection
of Cultural Monuments Smederevo

MEMORIALS OF THE FIRST SERBIAN UPRISING AND THEIR ROLE IN THE BUILDING OF THE NATIONAL AND DYNASTIC IDENTITIES (1842–1903)

Abstract: The paper analyses the memorials built in the memory of the people and events from the First Serbian Uprising and their role in the building of the national and dynastic identities in the Principedom/Kingdom of Serbia in the period from 1842 to 1903. The statehood and political circumstances in the 19th-century Serbia, primarily the changes of the dynasties in 1842 and 1858, reflected directly on the attitude to the First Serbian Uprising, its consequences and the men and events that marked it, thus in extension to the memorials built in their honour. The Serbian monumental culture from this period is characterised by the building of memorials as sculptural or architectural pieces (public monuments, memorial chapels and memorial churches), marking of the tombs, landscaping of artificial natural settings and creating of memorial ensembles either in urban or free settings. They helped treasure the memory of individuals such as Leader Karađorđe, Hajduk Veljko, Stanoje Glavaš, Stevan Sinđelić and the heroes of the battles of Čegar, Čokešina, Mišar, etc. When viewed in the context of the state-related, political and social circumstances, these memorials represented powerful propaganda assets and visual symbols that played a major role in the building of the national and dynastic identities, while the celebrations organised during their consecration became state-related and political collective acts.

Key words: First Serbian Uprising, memorial, place of remembrance, the Karađorđević dynasty, the Obrenović dynasty, culture of memory, propaganda

As the beginning of the Serbian Revolution,¹ that is, the renewal of the golden age, the major result of which was the creation of the new Serbian state, the First Serbian Uprising also instigated a question of its introduction, as a memorial topos, into the symbolic policy of the official representative culture with the aim to validate the national and in particular the dynastic identities and legitimacy.²

One of the means for the visual shaping of the First Serbian Uprising period, that is, for cherishing the memory of the people and events that marked it,

¹ Дефиницију појма Српска револуција в. у Љушић 2008: 30.

² Тимотијевић 2012.

¹ For the definition of the notion of Serbian Revolution, see Љушић 2008: 30.

² Тимотијевић 2012.

вања сећања на људе и догађаје који су га обележили, била су и спомен-обележја. Поред тога што су својом формом доприносила естетизацији одређеног простора, у периоду од 1842. до 1903. године представљала су и моћна пропагандна средства и визуелне симболе, која су онима који су их подизали (појединци, групе, локалне заједнице, различита удружења) помагала да презентују себе и ону страну политике која би требало да буде разумљива свима.³

Свест о постављању спомен-обележја у част палих јунака у борби за национално ослобођење постојала је код Срба у Отоманском царству већ почетком XIX века.⁴ Још током Првог српског устанка почиње да се конституише и временом систематски негује мит о великим победама и јунацима који су учествовали у њима, а нарочито онима који су на бојним пољима дали своје животе.⁵ У том контексту, смрт за отаџбину, као једна од најузвишенијих жртава, симболично је стварала нове националне хероје, ратнике, док је обележавање њихових гробова било једно од првих меморијалних форми.⁶

*

Државно-политичке и династичке прилике у Србији, почев од Карађорђевог напуштања земље са сломом Устанка 1813. године, а нарочито после његове трагичне смрти у Радовањском лугу 1817. године, утицале су на потискивање из јавне комуникације Првог српског устанка, односно личности и догађаја који су га обележили. Сменом династија 1842. године и доласком на власт кнеза Александра Карађорђевића, Први српски устанак постаје референтна, полазна тачка за политичку акцију потврђивања владарског легитимитета. Да је наслеђе устаничког периода било моћан политички савезник владарске репрезентације, види се и током владавине династије Обреновић од 1858. до 1903. године.⁷ Његову пропагандну улогу користила је и политичка елита како би заштитила своје позиције или контролисала политичка и друштвена дешавања.

У процесу уобличавања представе о устаничком периоду, уз усмену традицију, писана

was in the shape of memorials. Not only did they contribute with their form to the aestheticisation of certain space, in the period from 1842 to 1903, they also represented powerful propaganda tools and visual symbols that helped those who built them (individuals, groups, local communities and different associations) present themselves and that side of the politics that was supposed to be comprehended by all.³

The awareness concerning the building of memorials in honour of the heroes who perished in the struggle for the national liberation used to exist among the Serbs in the Ottoman Empire already at the beginning of the 19th century.⁴ It was already during the First Serbian Uprising that a myth about grand victories and great heroes who took part in them started to get created and systematically revered over time. This applied in particular to those individuals who lost their lives on the battlefields.⁵ In that context, the death for the fatherland, as one of the most sublime sacrifices, symbolically created new national heroes, the warriors, while the marking of their graves was one of the first memorial forms.⁶

*

The state-related, political and dynastic circumstances in Serbia, starting from Karađorđe's departure from the country following the demise of the Uprising in 1813 and especially after his tragic death in Radovanjski Lug in 1817, led to the suppression from public communication of the First Serbian Uprising, that is, of the individuals and events that marked it. With the change of dynasties in 1842 and Prince Aleksandar Karađorđević coming into power, the First Serbian Uprising became the initial, reference point for the political action aimed at corroborating the ruler's legitimacy. The fact that the heritage from the uprising period constituted a powerful political ally of the ruler representation may also be seen during the reign of the Obrenović dynasty from 1858 to 1903.⁷ Its propaganda-related role was also used by the political elite in order to protect their positions or control the political and social events and circumstances.

In the process of shaping up the representation concerning the uprising period, along with the oral

³ Nipperday 1976: 133–173; Speth 2000: 216; Johnson 2002: 293; Макуљевић 2006: 274–318; Борозан 2019: 41–67; Борозан 2021a: 15–86; Asman 2018: 68–83.

⁴ Вујовић 1983: 127–142; Тимотијевић 2004a; Макуљевић 2006: 275.

⁵ Тимотијевић 2004a: 10.

⁶ Макуљевић 2006: 106–110, 278–279; Reichardt, Kohle 2008: 3; Manojlović Pintar 2014: 51–59.

⁷ Тимотијевић 2012.

³ Nipperday 1976: 133–173; Speth 2000: 216; Johnson 2002: 293; Макуљевић 2006: 274–318; Борозан 2019: 41–67; Борозан 2021a: 15–86; Asman 2018: 68–83.

⁴ Вујовић 1983: 127–142; Тимотијевић 2004a; Макуљевић 2006: 275.

⁵ Тимотијевић 2004a: 10.

⁶ Макуљевић 2006: 106–110, 278–279; Reichardt, Kohle 2008: 3; Manojlović Pintar 2014: 51–59.

⁷ Тимотијевић 2012.

документа и књижевна дела, велики допринос имала су уметничка и дела визуелне културе, од којих се као специфичан уметнички медиј и политички артефакт нарочито издвајала скулптура.⁸ Условe за развој српске споменичке културе у другој половини XIX века створило је побољшање политичких и друштвено-економских прилика у земљи након стицања аутономије 1830. године.⁹ Као и у другим европским државама, њеној популаризацији допринело је преузимање културних образаца Француске револуције.¹⁰ Они нису само утицали да скулптура добије независни статус у јавном простору у односу на споменике изведене као архитектонске конструкције, већ су изједначили право да јавна спомен-обележја могу имати и личности које нису владари или војсковође као и народ.¹¹

*

У намери оживљавања идеализованих слика прошлости, вођеним принципима археологије сећања, као један од циљева младе српске државе, постављало се конституисање заједничких топоса, њихова систематизација и стављање у политичке, династичке и културолошке у датим околностима прихватљиве оквиру.¹² Јавни простор сматран је полазном тачком, као поље у коме се јасно могао идентификовати и репрезентовати идентитет заједнице или појединца. У његовом маркирању и преобликовању као важна средства издвојила су се скулпторална и архитектонска дела и артифицирани објекти природних средина посвећени одређеном периоду, његовим знаменитим личностима и догађајима, која се, с обзиром на њихову примарну комеморативну функцију, могу подвести под заједнички појам – спомен-обележја.

Сагледана у контексту државно-политичких и културних прилика у Србији од 1842. до 1903. године, спомен-обележја Првог српског устанка представљају посебну групу визуелних артефаката. Према своме садржају, али првенствено формалним карактеристикама, могу се класификовати на скулптурална или архитектонска дела

tradition, written documents and literary works, the artistic and visual culture works also gave a major contribution. In this process, it was sculpture that stood out as a specific art medium and a political artefact.⁸ The conditions for the development of the Serbian monumental culture in the second half of the 19th century were created by the improvement in the political and socio-economic circumstances in the country following the acquiring of autonomy in 1830.⁹ Like in the other European countries, its popularity was contributed to by the taking-over of the French Revolution models.¹⁰ Not only did they have an impact on the sculpture getting an independent status within the public sphere in relation to the monuments created as architectural structures, but they also equated the right that memorials may also be dedicated to individuals who were not rulers or military commanders, as well as to the nation itself.¹¹

*

With intention to revive the idealised images of the past, led by the principles of the archaeology of remembrance, one of the goals of the young Serbian state was the constituting of joint topoi, their systematisation and putting into political, dynastic and cultural frames that would be acceptable under the given circumstances.¹² The public space was considered the initial point, such as a field in which the identity of a community or an individual could be clearly identified and represented. Sculptural and architectural works and artificial objects of natural settings dedicated to a certain period, its renowned individuals and events, appeared to be important tools for the marking and reshaping of this identity, and taking into consideration their primary commemorative function, they can be called by a joint name – memorials.

Viewed in the context of the state-related, political and cultural circumstances in Serbia from 1842 to 1903, the memorials of the First Serbian Uprising constitute a separate group of visual artefacts. According to their contents and primarily according to their formal characteristics, they may be classified as sculptural and architectural works

⁸ Борозан 2021a: 16.

⁹ Тимотијевић 2004a: 19; Борозан 2013: 111–124; Борозан 2015: 23–40; Борозан 2020: 153–170; Марковић 2022: 84–122, 164–240.

¹⁰ Rausch 2006: 15.

¹¹ Nipperday 1976: 133–173; Тимотијевић 2001: 39–56; Тимотијевић 2002: 253–279; Rausch 2006: 15; Макуљевић 2006: 274–278; Manojlović Pintar 2014: 55; Борозан 2019: 41–67.

¹² Manojlović Pintar 2014: 13–22; Smit 2015: 263.

⁸ Борозан 2021a: 16.

⁹ Тимотијевић 2004a: 19; Борозан 2013: 111–124; Борозан 2015: 23–40; Борозан 2020: 153–170; Марковић 2022: 84–122, 164–240.

¹⁰ Rausch 2006: 15.

¹¹ Nipperday 1976: 133–173; Тимотијевић 2001: 39–56; Тимотијевић 2002: 253–279; Rausch 2006: 15; Макуљевић 2006: 274–278; Manojlović Pintar 2014: 55; Борозан 2019: 41–67.

¹² Manojlović Pintar 2014: 13–22; Smit 2015: 263.

(јавни фигурални споменици, спомен-капеле и спомен-цркве) и спомен-места као артифициране објекте природних средина (спомен-гробови, шанчеви, бојна поља, објекти из света природе, односно споменици природе као што су пећине, спомен-стабла).

Јавни фигурални споменици

Појаву фигуралних јавних споменика посвећених устаничком периоду условила је потреба да се идеали славне прошлости изразе на један експресиван начин, визуелизован одређеном формом и наглашен националним и династичким обележјима.¹³

У нововековној српској држави пракса подизања јавних споменика посвећених личностима и догађајима из Првог српског устанка започиње доласком на власт кнеза Александра Карађорђевића.¹⁴ Реч је о јавним споменицима решеним у форми фигуралних скулптура (антропоморфних или геометријских).

Први подигнути јавни споменик у Србији био је посвећен устаницима палим у борбама за ослобођење Београда од Турака 1806. године.¹⁵ Његова појава поклапа се са револуционарним дешавањима у Европи 1848/1849. године (сл. 1).¹⁶ Како је у таквим околностима династички суверенитет требало учврстити монументалном сликом нације, подизање спомен-обележја посвећеног ослобођењу, као једној од најузвишенијих националних идеја, имало је изузетан пропагандни карактер.¹⁷

Одавањем почаст палим устаницима 1806. године кнез Александар Карађорђевић је у исто време, иако не директно, јавно рехабилитовао свога оца војводу Карађорђа.¹⁸

Споменик је подигнут у оквиру, већ у току борби 1806. године, формираног војничког гробља на коме су сахрањени устаници изгинули и помрли приликом освајања Београда. Зидан је порозним тесаником и обложен вештачким

(public figural monuments, memorial chapels and memorial churches) and as memorials in the form of artificial objects of natural settings (memorial tombs, ditches, battlefields, objects from the natural world, that is, natural monuments such as caves and memorial trees).

Public figural monuments

The appearance of figural public monuments dedicated to the uprising period was caused by the need to articulate the ideal of the glorious past in an expressive way, visualised through a certain form and emphasised by national and dynastic features.¹³

In the early modern Serbian state, the practice of erecting public monuments dedicated to individuals and events from the First Serbian Uprising started when Prince Aleksandar Karađorđević came to power.¹⁴ These were public monuments created in the form of figural sculptures (anthropomorphic or geometric).

The first public monument in Serbia was dedicated to the rebels that had fallen in the battles linked to the liberation of Belgrade from the Ottomans in 1806.¹⁵ Its creation coincided with the revolutionary events in Europe that took place in 1848/1849 (fig. 1).¹⁶ Bearing in mind that under such circumstances the dynastic sovereignty ought to be consolidated by a monumental image of the nation, the building of a memorial dedicated to the liberation, as one of the most sublime national ideas, had an exceptional propaganda character.¹⁷

By honouring the fallen rebels of 1806, Prince Aleksandar Karađorđević at the same time rehabilitated his father, Leader Karađorđe, albeit not directly.¹⁸

The monument was erected within a military cemetery, formed already during the battles of 1806, where the rebels who were killed or died during the liberation of Belgrade were buried. It was built using porous ashlar and was lined with artificial stone.¹⁹ Its solution was based on a three-tier pedestal carrying

¹³ Тимотијевић 2002: 45; Макуљевић 2006: 274; Борозан 2019: 41–67.

¹⁴ Тимотијевић 2004а: 19.

¹⁵ Тимотијевић 2004а: 19.

¹⁶ Попов 1989а: 218–283; Тимотијевић 2004а: 19–22.

¹⁷ Nipperday 1976: 133–173; Rausch 2006: 162; Тимотијевић 2002: 45–78; Макуљевић 2006: 274–308; Борозан 2021а: 15–86.

¹⁸ Марковић 2022: 89.

¹³ Тимотијевић 2002: 45; Макуљевић 2006: 274; Борозан 2019: 41–67.

¹⁴ Тимотијевић 2004а: 19.

¹⁵ Тимотијевић 2004а: 19.

¹⁶ Попов 1989а: 218–283; Тимотијевић 2004а: 19–22.

¹⁷ Nipperday 1976: 133–173; Rausch 2006: 162; Тимотијевић 2002: 45–78; Макуљевић 2006: 274–308; Борозан 2021а: 15–86.

¹⁸ Марковић 2022: 89.

¹⁹ Тимотијевић 2004а: 19.

1. Споменик ослободиоцима Београда 1806,
Анија Марковић, 2019

1. Monument to the liberators of Belgrade of 1806,
Anita Marković, 2019

каменом.¹⁹ Његово решење базирано је на тростепеном постаменту, који носи скулптурални део у форми масивног квадра са круништем на врху, које формирају на сваком од углова изведени испусти квадратне основе, на којима су хералдички амблеми: крстови са четири оцила. У центру круништа, на самом врху споменика, постављен је крст на степенастом постолу са уклесаном 1806. годином на северној и јужној страни. На свакој од страница квадра постављена је бела мермерна плоча са натписом: „Александеръ Карађорђевићъ Србскии 1848 / У славу и честъ Србъюнацима / За отечество храбро изгинувшиимъ 1806. године / Подиже споменикъ овди“.

Да је скулптура као меморијски визуелни медиј и у српској визуелној култури XIX века била препозната као основ владарске репрезен-

the sculptural part in the form of a massive cuboid with a crown structure on top formed by square-based overhangs on each of the corners carrying heraldic emblems: crosses with four “fire striker” symbols. In the centre of the crown structure, on the very top of the monument, there is a cross placed on a tiered base with the chiselled year 1806 on the north and the south sides. There is a white marble slab placed on each of the cuboid sides with inscription: “Александеръ Карађорђевићъ Србскии 1848 / У славу и честъ Србъюнацима / За отечество храбро изгинувшиимъ 1806. године / Подиже споменикъ овди” (Aleksandar Karadordjević of Serbia 1848 / In glory and honour of the Serbs / Who bravely perished for the fatherland in 1806 / Built a monument here).

The fact that sculpture, as a memorial visual medium, was also recognised in the 19th-century Serbian visual culture as a basis for ruler’s representation and a powerful political artefact in the promotion of a glorious individual and his deed can be seen in the example of the activities linked to the erection of a monument to the Supreme Leader Karadordje.²⁰ The first sculptural works with his image started to appear from the middle of the 19th century.²¹ The first sculpture with the image of Karadordje known so far was made in 1855 by academy-trained artist and naturalist Slovak Jozef Božetech Klemens. In all likelihood, this was a bust with which Klemens tried to introduce a practice, unfamiliar in Serbia until then, of multiplying images of national heroes done in plaster or bronze and intended for the decoration of private and public spaces.²² Although it is not known what this sculpture actually looked like, on the basis of a short description saying that it was “full of perfection and the image was so exact that whoever knew our famous hero during his lifetime was taken aback looking at the image and thinking that in front of them they had Karadordje incarnate,”²³ it may be presumed that it was done in line with one of the portraits of Karadordje that could already be seen in Belgrade at the time.

Erecting a public monument to Leader Karadordje was one of the most sensitive topics in the 19th century that started to be discussed just before

²⁰ Борозан 2021а: 15–16.

²¹ Борозан 2012: 27–47; Борозан 2019: 44; Марковић 2022: 90.

²² Klemens also intended, after making the bust of Karadordje, to do a gallery of statues of renowned Serbs. As he left Serbia soon thereafter, this idea never came to fruition; Марковић 2022: 90.

²³ Србске новине од 10. септембра 1855, 445.

¹⁹ Тимотијевић 2004а: 19.

тације и моћан политички артефакт у промовисању славног појединца и његовог дела, види се на примеру активности на подизању споменика врховном војду Карађорђу.²⁰ Прва скулпторална дела са његовим ликом јављају се од средине XIX века.²¹ За сада прву познату скулптуру са ликом Карађорђа урадио је 1855. године академски уметник и природњак Словак Јозеф Божетех Клеменс. По свој прилици, радило се о бисти, са којом је Клеменс покушао да уведе једну до тада у српској средини непознату праксу умножавања у гипсу или бронзи ликова националних хероја намењених декорацији приватних и јавних простора.²² Иако није познато како је скулптура била решена, на основу кратког описа, у коме стоји да је „пуна савршенства и лик тако погођен да који је прослављеног јунака нашег за живота познавао чисто у препаст долази да гледајући лик помишља да пред собом види сушта Карађорђа“,²³ може се претпоставити да је рађена по неком од Карађорђевих портрета, који су се већ тада могли видети у Београду.

Подизање јавног споменика војду Карађорђу била је једна од најосетљивијих тема XIX века, која се покреће непосредно пред обележавање педесетогодишњице Првог српског устанка. Први помен такве могућности везан је за пројекат чесме на Теразијама, који је израдио 1853. године Јосиф Касано, и изградњу позоришта на локацији Зеленог венца.²⁴

С обзиром на то да ниједан од ових пројеката није реализован, ово питање поново је актуелизовано 1857. године, пред сам крај владавине кнеза Александра Карађорђевића, када су се, како Слободан Јовановић истиче, његове присталице „сетиле да он има једнога великог оца, Карађорђа, и да Карађорђу још није дигнут споменик“.²⁵

Активности око подизања споменика војду Карађорђу започињу почетком јануара 1857. године, оснивањем, на иницијативу Томе Вучића

marking the 50th anniversary of the First Serbian Uprising. The first mention of such a possibility was linked to the design for a public fountain in Terazije made by Josif Kasano in 1853 and the construction of a theatre at Zeleni Venac location.²⁴

Taking into consideration that neither of these projects was carried out, this issue was reopened again in 1857, just before the end of the reign of Prince Aleksandar Karađorđević, when, as Slobodan Jovanović pointed out, his supporters “remembered that he [the prince] had a great father, Karađorđe, and that Karađorđe still did not have a monument.”²⁵

The activities about the erecting of a monument to Leader Karađorđe started at the beginning of January 1857 when, at the initiative of Toma Vučić Perišić, the Fund for Erecting a Monument to Karađorđe was founded.²⁶

The question of the monument’s importance, character and form stirred up a major debate among the public. This is testified to by a certain number of articles published in the *Srpske novine*, *Šumadinka*, the opposition *Svetovid* that was issued in Vienna and especially a booklet by an anonymous author *Few Words about the Monument to Karađorđe*.²⁷

Most of the attention of the public was caught by the form of the future monument. The most appropriate solution, instead of a “dead statue,” was considered to be Karađorđe’s church dedicated to Andrew the Apostle which “free Serbia would build to the glory of God and to the memory of Karađorđe.”²⁸

In addition to the church, as a worthy memorial there were proposals for the building of a military or a weapon institute, a school institution, such as a Serbian university, a credit bank, an agricultural institute, a bridge over the Morava river, the setting up of special funds for providing scholarships to “Karađorđe’s youth” or for naming certain institutions after Karađorđe.²⁹

²⁰ Борзан 2021а: 15–16.

²¹ Борзан 2012: 27–47; Борзан 2019: 44; Марковић 2022: 90.

²² Клеменс је такође имао намеру да после Карађорђевог уради галерију статуа знаменитих Срба. Како је убрзо напустио Србију, та идеја је остала нереализована; Марковић 2022: 90.

²³ *Србске новине* од 10. септембра 1855, 445.

²⁴ Павловић 1980: 233–234.

²⁵ Јовановић С. 1912: 145.

²⁴ Павловић 1980: 233–234.

²⁵ Јовановић С. 1912: 145.

²⁶ *Србске новине* од 5. јануара 1857, 7; Павловић 1980: 233; Перуничкић 1980: 681.

²⁷ It was printed as a response to all the writings in the *Svetovid* on the subject of the monument to Karađorđe. Аноним, *Неколико речју о спомену Карађорђевог*, in Vienna at the print-shop of the Armenian Monastery, 1857.

²⁸ *Србске новине* од 21. фебруара 1857, 79.

²⁹ *Србске новине* од 16. марта 1857, 127; Тошић 1985: 143, 147.

Перишића, Фонда за подизање споменика Карађорђу.²⁶

Питање значаја, карактера и форме споменика изазивало је велику полемику у јавности. О томе сведочи одређени број чланака објављених у *Српским новинама*, *Шумадинки*, опозиционом *Световиду*, који је излазио у Бечу, а нарочито књижица анонимног аутора *Неколико речи о сјоменику Карађорђевог*.²⁷

Највећу пажњу јавности привлачила је форма будућег споменика. Као најприкладније решење, уместо „мртве статуе“, сматрана је Карађорђева црква посвећена Андреју Првозваном, коју би „слободна Србија подигла Богу на славу, а Карађорђу на спомен“.²⁸

Поред цркве, као достојно спомен-обележје предлагано је подизање војног или оружаног завода, школске установе, попут српског универзитета, кредитне банке, пољопривредног завода, моста преко Мораве, оснивање посебних фондова за стипендирање „Карађорђевих питомаца“, давање Карађорђевог имена одређеним установама.²⁹

Свестан неспоразума који изазива дословно тумачење појма споменик, уредник *Шумадинке* Љуба Ненадовић предочава да он не мора бити фигура од бронзе или мермера са сабљом у руци.³⁰ По Ненадовићевом мишљењу, најдостојнији споменик војду Карађорђу би била школа за учитеље која би носила његово име, а која би се подигла код манастира Жиче, где је и пре неколико стотина година постојала. Преостали новац био би искоришћен на обнову манастира, од кога би се начинио „Храм српске славе“. Жича би тако, по угледу на цркву Инвалида у Паризу, Вестминстер у Лондону, бројне споменике у Италији, постала „српски Пантеон“, патриотско светилиште, у које би се пренеле мошти светог краља Стефана Првовенчаног из Студенице, кости Карађорђа, Хајдук Вељка, Доситеја, Луке Лазаревића, кнеза Милоша и других заслужних личности, чија би се имена исписала златним словима на стубовима и на мермеру. У

²⁶ *Српске новине* од 5. јануара 1857, 7; Павловић 1980: 233; Перуничкић 1980: 681.

²⁷ Штампана је као одговор на сва писања у *Световиду* у вези са спомеником Карађорђу. Аноним, *Неколико речи о сјоменику Карађорђевог*, у Бечу у штампарији Јерменског манастира, 1857.

²⁸ *Српске новине* од 21. фебруара 1857, 79.

²⁹ *Српске новине* од 16. марта 1857, 127; Тошић 1985: 143, 147.

³⁰ Тошић 1985: 142–143.

Fully aware of the misunderstandings caused by the literal interpretation of the notion of monument, the editor of the *Šumadinka*, Ljuba Nenadović, made it clear that this need not be a figure made of bronze or marble with a sabre in his hand.³⁰ According to Nenadović, the monument most worthy of Karađorđe would be a school for teachers that would be named after him and that would be built near Žiča Monastery where there had been one several hundred years before. The remaining money would be used for the restoration of the monastery that would be turned into the “Temple of Serbian Glory.” Thus, following the paragon of Les Invalides in Paris, Westminster in London and numerous monuments in Italy, Žiča would become the “Serbian Pantheon,” a patriotic shrine, where the relicts of Holy King Stefan the First-Crowned would be transferred from Studenica Monastery, as well as the remains of Karađorđe, Hajduk Veljko, Dositej, Luka Lazarević, Prince Miloš and other renowned individuals whose names would be written in gold letters on the pillars and on marble. At this “Temple of Serbian Glory,” Karađorđe would like amongst his vojvodas and soldiers. The rebel banners they used to carry in the battles would be displayed above their graves.

Although conceived as a national monument built through the will of the people, the monument to Karađorđe was an engaging political artefact, created as a reflection of the current moment, that thanks to the manner in which the funds were collected led to a conflict between the State Council and Prince Aleksandar, and instead of a “monument of love” became “a monument of hate.”³¹ All the activities linked to its erection ceased in 1858 with the return of the Obrenović dynasty to the throne.

The fact that even some less known heroes of the First Serbian Uprising got their memorials in this period is corroborated by the monument to Grom Milosavljević, erected in the small village of Tačjanik in the region of Stari Vlah in 1853 at the initiative of Bishop Janićije Nešković.³²

The change of the dynasties in 1858 also had an impact on the relation towards the legacy of the First Serbian Uprising and Leader Karađorđe.³³ Unlike

³⁰ Тошић 1985: 142–143.

³¹ *Српске новине* од 19. фебруара 1857, 75; Јовановић С. 1912: 146; Перуничкић 1980: 679–681.

³² The monument was destroyed by Austrians during the occupation in WWI. There is no data about its appearance for the time being; Рајчевић 2007: 10–11.

³³ Борозан 2021а: 19–20; Марковић 2022: 123–135.

овом „Храму српске славе“, Карађорђе би почи-
вао међу својим војводама и војницима. Изнад
њихових гробова би били истакнути устанички
барјаци које су носили у бојевима.

Споменик Карађорђу, иако замишљен као
национални споменик који се подиже вољом
народа, био је ангажован политички артефакт,
настао као одраз актуелног тренутка, који је
због начина прикупљања средстава довео и до
сукоба између Државног савета и кнеза Алек-
сандра, а од „споменика љубави“ постао „спо-
меник мржње“.³¹ Све активности око његовог
подизања прекинуте су 1858. године, повратком
на престо династије Обреновић.

Да су у овом периоду спомен-обележја до-
бијали и мање познати јунаци Првог српског уста-
нка, указује споменик Грому Милосављевићу,
подигнут у малом старовлашком селу Тачјанику
1853. године на иницијативу владике Јанићија
Нешковића.³²

Смена династија 1858. године утицала је и
на однос према наслеђу Првог српског устанка и
вожду Карађорђу.³³ За разлику од кнеза Милоша,
који није био благонаклон према њиховом про-
пагирању ни за време прве, а ни друге своје вла-
давине (1858–1860), кнез Михаило Обреновић
као владар (1860–1868) показао је толерантнији
став. Тако су, симболично, по окончању српско-
турског сукоба, на Светог Андреју Првозваног
1862. године, Ћира (Кира) Христић, трговац из
Савамале, и Антоније С. Радивојевић, слуга, по-
дигли споменик на Малој пијаци у част незна-
них јунака који су погинули при ослобођењу
Београда 1806. године (сл. 2).³⁴ Споменик је ре-
шен у форми крста, клесаног од црвеног мађар-
ског мермера, са тролисним крацима на поста-
менту.³⁵ С обзиром на то да плоча са посветом
није сачувана, о мотивима подизања изношена
су различита тумачења, која су се завршавала

³¹ *Српске новине* од 19. фебруара 1857, 75; Јовановић С.
1912: 146; Перуничкић 1980: 679–681.

³² Споменик су порушили Аустријанци за време окупа-
ције током Првог светског рата. Података о његовом изгледу
за сада нема; Рајчевић 2007: 10–11.

³³ Борозан 2021а: 19–20; Марковић 2022: 123–135.

³⁴ С. Шумаревић, *Сиројињски дарови у сѣаром Београду или добре слуге добрих госѣодара*, Време од 4. августа 1940, 10; Одлука о проглашењу за споменик културе *Службени листи града Београда* 16/8 од 10. јула 1987, 967, https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/krst_male_pijace.html.

³⁵ Наведено код: А. Павловић, досије бр. 5, Крст са Мале пијаци из документације Завода за заштиту споменика културе града Београда.

Prince Miloš who was not in favour of their promo-
tion either during his first or his second reign (1858–
1860), Prince Mihailo Obrenović as a ruler (1860–
1868) displayed a much more tolerant attitude. Thus,
symbolically, after the end of the Serbian-Ottoman
conflict, on the day of Saint Andrew the Apostle in
1862, Ćira (Kira) Hristić, a merchant from Savama-
la, and Antonije S. Radivojević, a servant, erected a
monument in Mala pijaca to the honour of the un-
known heroes who perished in the liberation of Bel-
grade in 1806 (fig. 2).³⁴ The monument was executed
in the form of a cross, chiselled out of red Hungarian
marble, with trefoil arms placed on a pedestal.³⁵ Tak-
ing into consideration that the slab with the dedica-
tion has not been preserved, different interpretations
about the motives for the erection have been present-
ed and they all ended in a shared conclusion that this
memorial was erected as a symbol of faith and grati-
tude honouring the victory over the Ottomans.³⁶

Although all activities in connection with the
erection of a monument to Leader Karađorđe ceased
with the return of the Obrenovića to the Serbian
throne, the awareness of the importance of the idea
persisted not only among his supporters, but also
among his opponents. This is illustrated by the fact
that right before his death Prince Mihailo Obrenović
intended to have a monument built in Belgrade
dedicated to the “Liberation of Serbia” that would
be done in accordance with the solution offered by
Russian sculptor Mikhail Osipovich Mikeschin even
though his complex composition was dominated by
the figure of Leader Karađorđe.³⁷ After the assassi-
nation of Prince Mihailo, over the next decades the
instigating of the issue regarding the monument to
Karađorđe was put into the context of propaganda
activities aimed against the ruling Obrenović dynas-
ty and was punishable by law.³⁸

³⁴ С. Шумаревић, *Сиројињски дарови у сѣаром Београду или добре слуге добрих госѣодара*, Време од 4. августа 1940, 10; Одлука о проглашењу за споменик културе *Службени листи града Београда* 16/8 од 10. јула 1987, 967, https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/krst_male_pijace.html.

³⁵ Stated in: А. Павловић, досије бр. 5, Крст са Мале пијаци from the documentation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade.

³⁶ Officially, under the Decision on the Cultural Monument Declaration of 1987, the Cross in Mala pijaca is a memorial built by Ćira Hristić, a merchant from Belgrade, in honour of the unknown heroes who perished during the liberation of Belgrade in 1806. Одлука о проглашењу за споменик културе *Службени листи града Београда* 16/8 од 10. јула 1987, 967, https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/krst_male_pijace.html.

³⁷ Павловић 1968: 369–370; Тимотијевић 2002: 46.

³⁸ This is also illustrated by the legal provisions that pre-
scribe the punishing of anyone who in any way insults the ruler
or the ruling family: the Amendments and Supplements to the

2. Крст на Малој пијаци у Београду, Анија Марковић, 2019

2. Cross in Mala Pijaca in Belgrade, Anita Marković, 2019

јединственим закључком да је ово спомен-обележје подигнуто као симбол вере и захвалности у спомен победе над Турцима.³⁶

Иако су повратком Обреновића на српски владарски престо престале све активности у вези са подизањем споменика војду Карађорђу, свест о значају те идеје и даље је била присутна не само код његових присталица већ и противника. О томе говори чињеница да је непосредно пред своју смрт кнез Михаило Обреновић намеравао да у Београду подигне споменик посвећен „Ослобођењу Србије“, према решењу руског вајара Михаила Осиповича Микешина, иако је његовом сложеном композицијом доминира-

³⁶ Званично, Одлуком о проглашењу за споменик културе 1987. године Крст на Малој пијаци представља спомен-обележје које је подигао београдски трговац Ђира Христић у част незнатних јунака који су погинули при ослобођењу Београда 1806. године. Одлука о проглашењу за споменик културе *Службени лист града Београда* 16/8 од 10. јула 1987, 967, https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/krst_male_pijace.html.

The reign of Prince (1868–1882) and subsequently King Milan Obrenović (1882–1889) was marked by the erection of the monument on Čegar in 1878, as well as the demolition of Karađorđe's town in Topola in 1877.³⁹

In the young Serbian state of the 19th century, the grand battles were given the status of key points both in terms of encouraging national unity and in terms of the ruler's and dynastic legitimacy.⁴⁰ This is also illustrated by the memorial dedicated to the Battle of Čegar, one of the biggest defeats of Serbs in the First Serbian Uprising that took place near the village of Kamenica close to Niš on 19–31 May 1809.⁴¹ The monument on hill Čegar dedicated to Stevan Sindelić, a vojvoda from the region of Resava, and his heroes was built by Prince Milan Obrenović marking the anniversary of the liberation of Niš on 21 June – 3 July 1878.⁴² By linking symbolically the events from the First Serbian Uprising with the final liberation of Niš from the Ottomans, Prince Milan Obrenović confirmed his legitimacy as a ruler liberator and the one who exacted revenge for the defeat at Čegar.⁴³ The analogy of these two events is reflected in the wording of the dedication: “To Vojvoda Stevan Sindelić and his never died heroes who gloriously laid their lives here on 19 May 1809 while attacking Niš / Prince Milan M. Obrenović IV and his brave army avenged them on 28 December 1877 by taking Niš.” The monument on Čegar was chiselled out of white marble in the form of a slab with gable ending.

The fact that the awareness of the importance of marking the memory of the Battle of Čegar was also present in the local community is corroborated by

Criminal Code, *Зборник закона и уредба издани у Књажевсџу Србији за 1870. годину*, 153–154; *Казнени законик и Казнени поступак судски за Кнежевину Србију*, чланови 91а, 91б, 91в, Београд, 1880. One of the indicators are also the counts of the indictment presented during the court proceedings prosecuted in 1899 before the Court Martial against individuals charged for the assassination on King Milan and high treason, *Мале новине* од 18. септембра 1899, 3.

³⁹ The demolition of Karađorđe's town in Topola was preceded by Topola Rebellion in November 1877. The rebellion had a clear dynastic character taking into consideration that it was supposed to lead to a state overturn, that is, to the dethronement of Milan Obrenović and bringing Prince Petar Karađorđević to power. In this context, the demolition of Karađorđe's town was the act of retribution. Уп. Јовановић 1934: 165; Љушић 200:8 165.

⁴⁰ Борозан 2020: 154–155.

⁴¹ Љушић 2005: 259.

⁴² О свечаности на Чегру и код Тэле-куле в. Ђорђевић 1988: 111–117.

⁴³ Живановић 2004: 50; Борозан 2020: 158.

ла фигура вожда Карађорђа.³⁷ После убиства кнеза Михаила покретање питања споменика Карађорђу наредних деценија стављано је у контекст пропагандних активности усмерених против владајуће династије Обреновић и било је законом кажњиво.³⁸

Владавина кнеза (1868–1882), а потом и краља Милана Обреновића (1882–1889), обележена је подизањем споменика на Чегру 1878. године, али и разарањем Карађорђевог града у Тополи 1877. године.³⁹

У младој српској држави XIX века великим биткама је даван статус кључних тачака у подстицању како националног јединства тако и владарског и династичког легитимитета.⁴⁰ О томе говори и спомен-обележје посвећено Боју на Чегру, једном од највећих пораза Срба у Првом српском устанку, који се одиграо код села Каменица у близини Ниша, 19/31. маја 1809. године.⁴¹ Споменик на Чегру ресавском војводи Стевану Синђелићу и његовим јунацима подигао је кнез Милан Обреновић поводом годишњице ослобођења Ниша 21. јуна / 3. јула 1878. године.⁴² Символичним повезивањем догађаја из Првог српског устанка са коначним ослобођењем Ниша од Турака, кнез Милан Обреновић потврђује свој легитимитет владара ослободиоца и онога који је осветио чегарски пораз.⁴³ На аналогију ова два догађаја указују речи посвете: „Војводи Стевану Синђелићу и његовим неумрлим јунацима славно палим овде 19. маја 1809. нападајући Ниш / Кнез Милан М. Обреновић IV

³⁷ Павловић 1968: 369–370; Тимотијевић 2002: 46.

³⁸ О томе говоре и законске одредбе које прописују кажњавање сваког ко на било који начин увредио владара или владарску породицу: Измене и допуне у Казнителном законнику, *Зборник закона и уредба издани у Књажевсџу Србији за 1870. годину*, 153–154; *Казнени законик и Казнени посџуџак судски за Кнежевину Србију*, чланови 91а, 91б, 91в, Београд, 1880. Један од показатеља су и тачке оптужнице које су изношене током судског процеса који је вођен 1899. године пред Преким судом против оптужених за агентат на краља Милана и велеиздају, *Мале новине* од 18. септембра 1899, 3.

³⁹ Разарању Карађорђевог града у Тополи претходила је Тополска буна новембра 1877. године. Побуна је имала династичко обележје с обзиром на то да је требало да доведе до државног преврата, односно свргавања кнеза Милана Обреновића и довођење на власт кнеза Петра Карађорђевића. У том контексту уништавање Карађорђевог града био је чин одмазде. Уп. Јовановић 1934: 165; Љушић 200:8 165.

⁴⁰ Борозан 2020: 154–155.

⁴¹ Љушић 2005: 259.

⁴² О свечаности на Чегру и код Ћеле-куле в. Ђорђевић 1988: 111–117.

⁴³ Живановић 2004: 50; Борозан 2020: 158.

the activities undertaken in Niš in 1889 and 1897. On the occasion of the 80th anniversary, an initiative was started in 1889 for the erecting of “a monument to Sindelić and other immortals of Kamenica” for which a stonemason Vićentije Kalitera from Dalmatia even did a test and preparation of stone. However, this idea was given up on account of the lack of funds.⁴⁴

Although the Karađorđevićs were excluded by law and constitution from the public and political life following the assassination of Prince Mihailo Obrenović,⁴⁵ during the reign of King Aleksandar Obrenović (1889–1903) there was more visible emphasising of the link between the two dynasties and their progenitors, which also reflected on the official revival of the memories of the First Serbian Uprising. The process of dynastic reconciliation started in 1889 by restoring the monument to the liberators of Belgrade erected by Prince Aleksandar Karađorđević in 1848,⁴⁶ only to reach its pinnacle during the visit of King Aleksandar Obrenović to Topola and Karađorđe’s grave on 26 August 1893.⁴⁷ During the reign of King Aleksandar Obrenović, a monument was built at Čokešina, as well as a monument to Hajduk Veljko in Negotin, a memorial church in Lenovac and a memorial chapel over the Skull Tower in Niš. There were also activities that started regarding the erecting of a monument to “Voјvoda Luka Lazarević and his brave horsemen”⁴⁸ on Mišar hill and Vasa Čarapić at his grave at Rakovica Monastery.⁴⁹

In some cases, the consecrations of the monuments constituted the pinnacle of the renewed burials, that is, the ceremonial transfer of the mortal

⁴⁴ *Домаће весџи*, Мале новине од 22. јуна 1889, без гинације; Д. К. Јовановић, *Нишка обласџ, економска сџудија*, Тежак од 7. јула 1891, 223.

⁴⁵ *Закон о добрима раскнеза Александра Карађорђевића и његове фамилије од 12. окџобра 1868. године*, <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/8-du-zakon-dobrima-raskneza.pdf>, Члан 10 Устава Књажевства Србије из 1869. године.

⁴⁶ During the restoration of the monument and the landscaping of the area around the monument in 1889, a marble slab was built in on the north side of the pedestal with chiselled text: “Restored during the reign of Aleksandar I Obrenović in 1889.” Protocol from the session of the State Council of 11 August 1889, ДАС-ДС 1889, полна 378.

⁴⁷ Borozan, Borić 2020: 117–133.

⁴⁸ Јевџић 1988: 30.

⁴⁹ *Сџоменик Васи Чарџићу*, Босанска вила 9, од 15. маја 1898, 142.

и његова храбра војска покајаше их 28. децембра 1877. освојивши Ниш.“ Споменик на Чегру клесан је од белог мермера, у форми плоче са забатним завршетком.

Да је свест о значају обележавања сећања на Чегарски бој била присутна и у локалној заједници, указују активности предузете у Нишу 1889. и 1897. године. Поводом осамдесетогодишњице, 1889. године била је покренута иницијатива за подизање „споменика Синђелићу и осталим бесмртницима каменичким“, за који је каменорезац Вићентије Калитера из Далмације чак урадио пробу и припрему камена, међутим, од тога се одустало услед недостатка средстава.⁴⁴

Иако су Карађорђевићи после убиства кнеза Михаила Обреновића законом и уставом били искључени из јавног и политичког живота,⁴⁵ за време владавине краља Александра Обреновића (1889–1903) долази до видљивијег истицања везе двеју династија и њихових родоначелника, што се одразило и на званично оживљавање сећања на Први српски устанак. Процес покушаја династичког помирења започиње 1889. године обнављањем споменика ослободиоцима Београда који је 1848. године подигао кнез Александар Карађорђевић,⁴⁶ да би свој врхунац имао приликом посете краља Александра Обреновића 26. августа 1893. године Тополи и Карађорђевом гробу.⁴⁷ Током владавине краља Александра Обреновића подигнути су споменик на Чокешини, споменик Хајдук Вељку у Неготину и спомен-црква у Леновцу, као и спомен-капела над Ћеле-кулом у Нишу. Такође су биле започете активности за подизање споменика „војводи Луки Лазаревићу и његовим храбрим коњаницима“⁴⁸ на Мишару и Васи Чарапићу на његовом гробу у манастиру Раковица.⁴⁹

⁴⁴ *Домаће весџи*, Мале новине од 22. јуна 1889, без пагинације; Д. К. Јовановић, *Нишка обласџ, економска сџудија*, Тежак од 7. јула 1891, 223.

⁴⁵ *Закон о добрима раскнеза Александра Карађорђевића и његове фамилије од 12. окџобра 1868. године*, <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/8-du-zakon-dobrima-raskneza.pdf>, Члан 10 Устава Књажевства Србије из 1869. године.

⁴⁶ Поводом обнове споменика и уређења споменичког простора, 1889. године на северној страни постамента уграђена је мермерна плоча, на коју је уклесано: „Обнови се за владе Александра I Обреновића 1889.“ Протокол седнице Државног савета од 11. августа 1889. године ДАС-ДС 1889, ролна 378.

⁴⁷ Borožan, Borić 2020: 117–133.

⁴⁸ Јевтић 1988: 30.

⁴⁹ *Сџоменик Васи Чарапићу*, Босанска вила 9, од 15. маја 1898, 142.

remains to some other, more appropriate sites.⁵⁰ In memory of one of the first great battles of the First Serbian Uprising that took place at Čokešina on Lazarus Saturday in 1804, a celebration of the transfer of mortal remains of the Nedić brothers and their friends from the Lipovački potok [stream] to the monastery's yard and the consecration of the monument was organised on 7 October 1890.⁵¹ The graves of the heroes of Čokešina were located on a private piece of land,⁵² overgrown by thorns and with no pedestrian path leading to them.⁵³ In order to transfer their mortal remains to a joint tomb and build a worthy memorial in the monastery's yard, a Committee for the transfer of bones and erecting of a monument to the Nedić brothers was founded at Čokešina Monastery on 12 April 1888 “which took it upon itself to care and deal with the collection of voluntary donations throughout the Serbian lands in order to transfer the bones from a stream and a ravine out to the open vista at Čokešina Monastery and to erect a monument above their bones.”⁵⁴

The monument was built at the site where there used to be the graves of eight fighters who were severely wounded and transferred from the battlefield to the monastery where they eventually passed away.⁵⁵ It was made by Italian Nikola Tue, an entrepreneur, using a stone taken from the quarry of the nearby Petkovica Monastery.⁵⁶

The erecting of the monument above the tomb conditioned its shaping in a simple classicistic form reminiscent of antique mausoleum tombs (fig. 3). It consists of a massive pedestal on a three-tier base that carries the sculptural part in the shape of a sarcophagus with a cross on top. It displays chiselled-in words of dedication and verses by Vlada Jovanović, a poet, and priest N. P. Stanojević. On the west side there is the following inscription: „On 16 April 1804.

⁵⁰ Conceived in the form of a religious ceremony, the renewed burials constituted a cluster of sepulchral rites: exhumation, transfer and burial of the mortal remains of renowned individuals from the political, cultural and public lives, most often carried out at other, more appropriate sites accompanied by the paying of tribute; Verdery 1999: 38; Павићевић 2011: 105.

⁵¹ АС-МПс Цо, ФП, Р8, 1890; А.П.М 1891: 206; Чупић 1900а: 246–247; *Сџоменик Недићима*, Мале новине од 28. септембра 1890, 1. About the Battle of Čokešina, see Љушић 2005: 85.

⁵² Even today the gravestones are located on a private plot of land.

⁵³ ДАС-МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

⁵⁴ ДАС-МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

⁵⁵ A tree was planted next to their graves, but it was cut down when the foundations of the monument were laid; Чупић 1900б: 351.

⁵⁶ Чупић 1900б: 349.

У одређеним случајевима освећења споменика представљала су врхунац свечаности поновних сахрана, односно свечаних преноса посмртних остатака на друга примеренија места.⁵⁰ У спомен на једну од првих великих битака у Првом српском устанку, која се одиграла на Чокешини на Лазареву суботу 1804. године, 7. октобра 1890. године организована је свечаност преноса посмртних остатака браће Недић и њихових другова из Липовачког потока у манастирску порту и освећење споменика.⁵¹ Гробови чокешинских јунака налазили су се у приватном забрану,⁵² обрасти трњем, без путање за пешаке.⁵³ У намери да се њихови посмртни остаци пренесу у заједничку гробницу и подигне достојно спомен-обележје у манастирској порти, 12. априла 1888. године основан је у манастиру Чокешина Одбор за пренос костију и подигнуће споменика браћи Недић, „који је узео на себе бригу и старање о прикупљању добровољних прилога по српству да се пренесу кости из потока и гудура на видик код манастира Чокешина и да им се над костима и споменик подиже“.⁵⁴

Споменик је подигнут на месту где су се налазили гробови осморице бораца који су тешко рањени са бојишта пренети у манастир, где су и преминули.⁵⁵ Израдио га је Италијан Никола Туе, предузимач, од камена извађеног из тамошњег мајдана манастира Петковице.⁵⁶

Подизање споменика над гробницом условило је његово обликовање у једноставној класичној форми која подсећа на античке гробнице маузолеје (сл. 3). Састоји се из масивног постаментa на тростепеном постољу, које носи скулпторални део у форми саркофага са крстом на врху. На њему су уклесане речи посвете и стихови Владе Јовановића, песника, и свештеника Н. П.

⁵⁰ Конципиране у форми верског обреда, поновне сахране су представљале скуп погребних ритуала: ексхумације, преноса и сахране посмртних остатака истакнутих појединаца из политичког, културног и јавног живота најчешће на другим примеренијим местима и уз одавање почаста; Verdery 1999: 38; Павићевић 2011: 105.

⁵¹ АС-МПс Цо, ФП, Р8, 1890; А.П.М 1891: 206; Чупић 1900а: 246–247; *Споменик Недићима*, Мале новине од 28. септембра 1890, 1. О Боју на Чокешини в. Љушић 2005: 85.

⁵² И данас се надгробни споменици налазе на приватној парцели.

⁵³ ДАС-МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

⁵⁴ ДАС-МПс Цо, ФП, Р8, 1890.

⁵⁵ Поред њихових гробова било је засађено дрво катали, које је посечено кад су постављани темељи споменика; Чупић 1900б: 351.

⁵⁶ Чупић 1900б: 349.

During the reign of King of Serbia Aleksandar I. On 7 October 1890.” Three hundred Serbian heroes / two Nedić brothers / Gligorije and Dimitrije (Janko) / born in Osečina in the district of Valjevo. Shining monuments are nothing / in comparison to the heroism of those glorious Nedićs (words of N. P. Stanojević) / Let their death serve before the Serbian nation / for their eternal honour / Let everyone, like them / pay their dues to their Homeland. / For if it had not been for their death / If they had not perished for the Serbian nation, / the Serb would still have been slaves to the Ottoman force in the Cer mount region (the words of Vlada Jovanović).” On the east side there is the following inscription: “To the Serbian nation / and / the Committee of Nedić / to the descendents: / It’s with this visible sign, / We give you an example for everyone; / how to love your homeland, / That creation of the nation. / The Nedić brothers fell for it / And gave their live to God, / And this is the reason / To celebrate those heroic Serbian heads. And you all look up to them / Serve you nation faithfully. (words of N. P. Stanojević) The initiators / President of the committee hegumen of Monastery Čokešina German / Vice-President Nenad Stanojević priest – Administrators Timo Jovanović Matija Stojanović / Treasurer Dragutin Samurović / Members Dositej hegumen of Monastery Petkovica Mladen M. Isaković, Pavle M. Pejić merchant Milan Isaković / Lieutenant Jovan Đorđević / Budimir P. Samurović.” On the south side there is the following inscription: “TO THE BRAVE FIGHTERS / Two brothers stood on the battlefield, / to fight against the Ottomans / but they both perished on the battlefield / with three hundred deadly heroes. / On Lipov stream / near village Čokešina, on Lazarus Saturday, / on 16 April 1804.” On the north side there is the following inscription: „TO THE SERBIAN NATION / Brotherhood, love, that unity / lift the nation, every day! / And may every Serb strive towards this / then our enemy will flee. / The Nedićs were united / they weaved a wreath of glory for the Serbian nation; / glory to those dear brothers, / Serbian nation always sing this!”

According to the recommendation of the minister of education that the site where the Nedić brothers were originally buried at the Lipovački stream should be indicated by a mark, a pyramid was placed there,⁵⁷ but without any chiselled-in words of dedication (fig. 4).⁵⁸

⁵⁷ ДАС-МПс Цо, ФП, Р8, 1890; Чупић 1900: 148.

⁵⁸ During the visit to the terrain in 2019, together with experts of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, the

3. Споменик у њорји манастира Чокешина, Анија
Марковић, 2019

3. Monument in the yard of Čokešina Monastery, Anita
Marković, 2019

Станојевића. На западној страни стоји: „Априла 16. ГОД. 1804. За владања Краља Србије Александра I. октобра 7. ГОД 1890.“ Три стотине српских јунака / са два брата Недића / Глигоријем и Димитријем (Јанком) / рођенима у Осечини Ваљевског округа. Ништавни су споменици сјајни / Спрам јунаштва тих Недића славни (Речи Н. П. Станојевића) / Нек смрт њима целом Српству / За вечити углед служи / Нек се сваки, као они / Завичају свом одужи. / Јер да њине смрти не би / Да за српство нису пали, / Још би Срби у Поцерју Турској сили робовали (речи Владе Јовановића).“ На источној страни стоји: „Српству / и / Недићев Одбор / потомству: / Ев’са овим видним знаком, / Дајемо вам пример сваком; / како с љуби домовина, / Та народна тековина. / Недићи су за њу пали / И свој живот Богу дали, / Па зато се с овим славе / Те јуначке српске главе. И ви с на њих угледајте / Верно роду свом служите. (речи Н. П. Станојевића) Покретачи / Председник одбора игуман м Чокешине Герман / Подпредседник Ненад Станојевић свеш. / Пословође Тимо Јовановић Матија Стојановић / Благајник Драгутин Самуровић / Чланови Доситеј игум. М Петк. Младен М. Исаковић, Павле М. Пејић трг. Милан Исаковић / Поручник Јован Ђорђевић / Будимир П. Самуровић“. На јужној страни стоји: „ХРАБРИМ БОРЦИМА /

The fact that memorial sites are not only the venues where collective memory rituals are conducted, but sometimes also those of oblivion, can be seen in the example of the site where Hajduk Veljko perished at Mali Šanac.⁵⁹ This small elevation surrounded by a wooden fence that was situated on a private plot of land until 1892 when the monument was first built was neglected for decades and so much covered in weeds that it could not even be seen.⁶⁰ The problem linked to its shaping up as a memorial site was a reflection of the social, cultural and economic circumstances.⁶¹ The monument to one of the greatest heroes of the First Serbian Uprising, Hajduk Veljko Petrović, was formally unveiled in Negotin on 19 July 1892.⁶² It was erected at the site of the former Mali Abrašev Šanac in Vlačka

pyramid was located in the area of the original graves at the Lipovački stream. Nowadays, this grave marker is in a very poor state, which was additionally contributed to by unprofessional interventions.

⁵⁹ Johnson 2002: 294.

⁶⁰ Стојковић 1893: 273, 289.

⁶¹ О факторима уобличавања спомен-места у култури сећања в. Johnson 2002: 296.

⁶² On this occasion the municipality of Negotin organised a three-day celebration from 18 to 20 July 1892 which symbolically started on the date of the death of Hajduk Veljko; Стојковић 1893: 271–305; Стевановић 1893: 49–54.

4. Споменици на месту првобитних гробова браће Недић и изгинулих устаника у Боју на Чокешини у Липовачком потоку, Анија Марковић, 2019

4. Monuments at the place of the original graves of the Nedić brothers and the rebels killed in the Battle of Čokešina in Lipovački potok, Anita Marković, 2019

Два су брата на бојишту стала, / да се боре противу Турака, / ал су оба на бојишту пала / с три стотине убојних јунака. / На Липову потоку / код села Чокешине, на Лазареву Суботу, / априла 16, године 1804.“ На северној страни стоји: „СРПСКОМ РОДУ / Братство, љубав, слога та / диже народ, сваки дан! / И Срб сваки том нек тежи / тад ће душман наш да бежи. / Недићи су сложни били / венац славе Српству свили; / слава милој браћи тој, / Српски роде увек пој!“

Према препоруци министра просвете да се место где су првобитно била сахрањена браћа Недић у Липовачком потоку обележи белегом постављена је пирамида,⁵⁷ али без уклесаних речи посвете (сл. 4).⁵⁸

Да спомен-места нису само простори на којима се изводе ритуали колективног сећања, већ понекад и заборав, пример је место Хајдук Вељковог страдања на Малом шанцу.⁵⁹ Деценијама је ово мало узвишење ограђено плотом, које се до 1892. године и подизања споменика налазило на приватној парцели, било запуште-

mala, at the place where he was killed in 1813.⁶³ The funds for the making were provided thanks to the donations of the municipality of Negotin, different associations and individuals, including also King Milan and Romanian General Til,⁶⁴ while the plot of land was a gift from Milan Nikolić from the village of Jasenice.⁶⁵

The monument was made in line with the solution provided by architect Jovan Ilkić.⁶⁶ It consists of a tiered base on which there is a pedestal that carries the sculptural part in the form of an obelisk. On the south side of the obelisk there is an oval medal-

⁶³ It was originally planned just to mark the site where Hajduk Veljko was killed, while another “main, bigger and more expensive monument” to his honour would be later erected “thanks to the efforts of the proud inhabitants of Negotin and with the assistance of other patriotic Serbs” in the town in the middle of the market square. The proposal for the conceptual design for Hajduk Veljko’s monument was prepared by the then lieutenant Petar Ranosović in 1889. His solution consisted of a stone base, a pillar and a bronze bust. Рајник књ. XX, св. IV, 1889, 568; Стојковић 1893: 293; Стевановић 1893: 50; Недић 1990: 300; Борозан 2006: 123–127, 155–157; Стаменковић 2017: 26.

⁶⁴ Ј. Мишковић, Подизање споменика изгинулима за слободу народа и независности ошарбине, Рајник књ. XX, св. IV, 1889, 447.

⁶⁵ Стојковић 1893: 292.

⁶⁶ The making of the monument was entrusted to a stonemason workshop of Jovan Paskuti from Donji Milanovac, while the casting of the medallions was done at the Montz workshop in Paris. Трговинско занатлијски шемајизам Краљевине Србије од 1. јануара 1905, 203; Недић 1990: 301.

⁵⁷ ДАС-МПс Цо, ФП, Р8, 1890; Чупић 1900: 148.

⁵⁸ Обиласком терена 2019. године, са стручњацима Републичког завода за заштиту споменика културе пирамида је лоцирана на простору првобитних гробова у Липовачком потоку. Данас се ово спомен-обележје налази у јако лошем стању, чему су додатно допринеле нестручне интервенције.

⁵⁹ Johnson 2002: 294.

но и обрасло коровом да се није могло ни видети.⁶⁰ Проблем његовог уобличавања као спомен-места био је одраз друштвених, културних и економских прилика.⁶¹ Споменик једном од највећих јунака Првог српског устанка, Хајдук Вељку Петровићу, свечано је откривен у Неготину 19. јула 1892. године.⁶² Подигнут је на локацији некадашњег Малог Абрашевог шанца у Влашкој мали, на месту на коме је погинуо 1813. године.⁶³ Средства за његову израду била су обезбеђена захваљујући прилозима неготинске општине, различитих удружења и појединаца, међу којима су били и краљ Милан и румунски генерал Тил,⁶⁴ док је парцела била поклон Милана Николића из села Јасенице.⁶⁵

Споменик је урађен према решењу архитекте Јована Илкића.⁶⁶ Састоји се од степенастог постолја, на коме је постамент, који носи скулптурални део у форми обелиска. На јужној страни обелиска налази се у бронзи изливен овални медаљон – рад вајара Ђорђа Јовановића.⁶⁷ На њему је Хајдук Вељков лик у рељефу, који у доњем делу уоквирују венац храстовог и лорововог лишћа и два укрштена пиштоља. Испод медаљона уклесана је чувена Хајдук Вељкова изрека: „Главу дајем, Крајину не дајем“,⁶⁸ док

⁶⁰ Стојковић 1893: 273, 289.

⁶¹ О факторима уобличавања спомен-места у култури сећања в. Johnson 2002: 296.

⁶² Тим поводом Неготинска општина је од 18. до 20. јула 1892. организовала тродневну свечаност, која је симболично започела на дан Хајдук Вељкове погибије; Стојковић 1893: 271–305; Стевановић 1893: 49–54.

⁶³ Првобитно је било планирано да се место погибије само обележи, а да се други „главни, већи и скупљи споменик“ у његову част „трудом поносних Неготинаца и уз помоћ других Срба родољуба“ касније подигне у вароши на средини пијаце. Предлог идејног решења Хајдук Вељковог споменика урадио је 1889. године сликар, тада поручник Петар Раносовић. Његово решење састојало се из каменог постолја, стуба и бронзаног попрсја. *Рајник* књ. XX, св. IV, 1889, 568; Стојковић 1893: 293; Стевановић 1893: 50; Недић 1990: 300; Борозан 2006: 123–127, 155–157; Стаменковић 2017: 26.

⁶⁴ Ј. Мишковић, *Подизање споменика изгинулима за слободу народа и независности оцазбине*, *Рајник* књ. XX, св. IV, 1889, 447.

⁶⁵ Стојковић 1893: 292.

⁶⁶ Израда споменика била је поверена каменорезачкој радионици Јована Паскутија из Доњег Милановца, а изливање медаљона Монцовой радионици у Паризу. *Трговинско занатлијски шемајизам Краљевине Србије* од 1. јануара 1905, 203; Недић 1990: 301.

⁶⁷ Неколико година после откривања споменика Хајдук Вељков рељефни портрет био је обојен масном бојом, а првобитна ограда замењена новом; Недић 1990: 304; Јовановић М. 2005: 37.

⁶⁸ Стаменковић 2017: 49.

lion cast in bronze – the work by sculptor Đorđe Jovanović.⁶⁷ There is an image of Hajduk Veljko on it done in the form of a relief that is framed in the lower area by a wreath made of oak and laurel leaves and two crossed handguns. Below the medallion there is a chiselled famous statement by Hajduk Veljko: “I will give my head, but I will never give Krajina,”⁶⁸ while on the pedestal there are verses by Ljubomir P. Nenadović and Dragomir Brzak. On the south side there is the text of the dedication: “To Hajduk Veljko Petrović, / Serbian vojvoda born / In Lenovac in 1780, / who perished gloriously at this site / on 18 July 1813 Grateful Serbian nation / in the year of 1892.” On the east side of the pedestal there are chiselled-in verses by Lj. P. Nenadović: “Hold on! You have taken a vow, / To the Serbian nation when you fell gloriously; / Your example shines for us like the Sun, / We will hold on together for as long as any of us remains! / Lj. P. N.” On the north side there are also verses by Lj. P. Nenadović: “Glory to all those / Who have tried hard for the Serbian nation; / And thanks to all those / Who recognise their merits!” On the west side there are chiselled-in verses by D. Brzak: “On this site full of freshness, / In the beautiful radiance of heavenly light, / Enkindled by the son of the God of eternity, / Here!... Right here! Veljko fell, / Giving his tortured soul for the nation! / DR. BR.”

Memorial chapels and memorial churches

Memorial chapels and memorial churches as memorials honouring national heroes represented yet another form of establishing durable memory of certain individuals and events.⁶⁹ Through their construction, the religious affiliation was introduced as an important element of the collective and personal identities.⁷⁰ The linking of the Christian and national ideas helped conduct the sacralisation of the nation and celebrate the holiness of the national hero.⁷¹

It was only with the liberation of Niš from the Ottomans in 1878 that the Skull Tower, made of the skulls of the Serbs killed on Čegar hill in 1809, started to be seen as a memorial that should be protected

⁶⁷ Several years after the unveiling of the monument, Hajduk Veljko's relief portrait was painted by oil-based paint, while the original fence was replaced by a new one; Недић 1990: 304; Јовановић М. 2005: 37.

⁶⁸ Стаменковић 2017: 49.

⁶⁹ Макуљевић 2006: 284.

⁷⁰ Manojlović Pintar 2014: 133.

⁷¹ Макуљевић 2006: 285.

су на постаменту стихови Љубомира П. Ненадовића и Драгомира Брзака. На јужној страни је текст посвете: „Хајдук Вељку Петровићу, / српском војводи рођеном / У Леновцу 1780. год, / а славно погинулом на овоме месту / 18. јула 1813. год. Благородно Српство / године 1892.“ На источној страни постамента уклесани су стихови Љ. П. Ненадовића: „Држите се! То си завештао, / Српском роду кад си славно пао; / Твој нам пример као сунце сјаје, / Држаћемо с’ док нас једног траје! / Љ. П. Н.“ На северној страни такође су стихови Љ. П. Ненадовића: „Слава свима онима / Који су се трудили за Српство; / А хвала свима онима / Који признају њихове заслуге!“ На западној страни су уклесани стихови Д. Брзака: „На овом месту пуном свежести, / У дивној лучи рајске светлости, / Ожарен сунцем Бога вечности, / Овде!.. Та овде! Вељко је пао, / Мучену душу за народ дао! / ДР. БР.“

Спомен-капеле и спомен-цркве

Спомен-капеле и спомен-цркве као спомен-обележја националним јунацима представљале су још један вид утврђивања трајне меморије на одређене личности и догађаје.⁶⁹ Њиховим подизањем религијска припадност уведена је као важан елемент колективног и личног идентитета.⁷⁰ Повезивањем хришћанске и националне идеје спроводила се сакрализација нације и прослављала светост националног јунака.⁷¹

Тек са ослобођењем Ниша од Турака 1878. године Ћеле-кула, начињена од лобања погинулих Срба на Чегру 1809. године, посматрана је као спомен-обележје које треба адекватно заштити.⁷² Тад је над њом била подигнута конструкција у виду балдахина са крстом, која је ту стајала све до почетка изградње капеле 1894. године. Капела над Ћеле-кулом свечано је освећена 19. маја 1897. године (сл. 5).⁷³ Изведена је према пројекту архитекте Министарства грађевина Димитрија Т. Лека.⁷⁴ Реч је о објекту сакралне намене, војничкој капели намењеној одржавању комеморативне службе. По својим стилским одликама, она представља позни одјек рундбогенстила у српској архитектури.⁷⁵ Изведена је као кубична грађевина

5. Ћеле-кула у Нишу, Анија Марковић, 2019

5. Skull Tower in Niš, Anita Marković, 2019

adequately.⁷² After that, a structure was built over it in the shape of a canopy with a cross that used to stand there until the beginning of the construction of a chapel in 1894. The chapel over the Skull Tower was formally consecrated on 19 May 1897 (fig. 5).⁷³ It was built in line with a design done by an architect from the Ministry of Construction, Dimitrije T. Leko.⁷⁴ This is a building with a sacral purpose, a military chapel intended for holding commemorative services. By its style characteristics, it constitutes a late echo of the Rundbogenstil in the Serbian architecture.⁷⁵ It was executed as a cubic building of a central type with the ground plan in the shape of a free cross, the arms of which are formed by four entrance porticos. The Skull Tower takes up the central part of the chapel, it is made of stone, bricks, mortar and beams, and in its walls there are 58 skulls that have been preserved to date.

In addition to the chapel above the Skull Tower, right before the 90th anniversary of the battle,

⁶⁹ Макуљевић 2006: 284.

⁷⁰ Manojlović Pintar 2014: 133.

⁷¹ Макуљевић 2006: 285.

⁷² Борозан 2015: 29–39; Борозан 2015а: 141–158.

⁷³ ДАС-ПО 76: 215.

⁷⁴ Јовановић Д. 1999: 161; Ивановић 2004: 119–142.

⁷⁵ Кадјевић 2007: 107.

⁷² Борозан 2015: 29–39; Борозан 2015а: 141–158.

⁷³ ДАС-ПО 76: 215.

⁷⁴ Јовановић Д. 1999: 161; Ивановић 2004: 119–142.

⁷⁵ Кадјевић 2007: 107.

централног типа са основом облика слободног крста, чије кракове формирају четири улазна портака. У средишњем делу капеле је Тэле-кула, од камена, опеке, малтера и греда, у чијим је зидовима до данас сачувано 58 лобања.

Поред капеле над Тэле-кулом, непосредно пред деведесетогодишњицу боја, 1897. године, био је установљен Одбор за подизање и цркве на Чегру у спомен на ресавског јунака војводу Стевана Синђелића и његове храбре другове.⁷⁶ Од подизања и овог спомен-обележја одустало се услед недостатка средстава.

Уз знак одавања почаст националном јунаку који је потекао из дате средине, у Леновцу је 1898. године подигнута црква у спомен на Хајдук Вељка Петровића, једног од највећих јунака Првог српског устанка и војводу Тимочке Крајине.⁷⁷ Освећена је на Духове 24. маја 1898. године у присуству краљева Александра и Милана Обреновића.⁷⁸ Црква у Леновцу у основи је једнобродна грађевина, засведена полуобличастим сводом.⁷⁹ Просторно је подељена на наос, петострану олтарску апсиду на истоку и припрату са хором на западу. Скромну декорацију фасада карактерише извођење архитектонских елемената у виду кровног венца и пиластара, који сугеришу просторну поделу храма, високих, лучно завршених монофора и окулуса, као и улазних портала. На северној фасади постављена је поводом подизања цркве мермерна спомен-плоча, на којој је уклесано: „Леновчани своме сељаку и највећем јунаку српском Хајдук Вељку Петровићу бившем војводи тимочком рођеном у Леновцу 1780. год. а погинулом за веру и ослобођење српства 1813. год. код Неготина уз припомоћ српског народа подигоше овај споменик цркву 1896. год.“ У складу са посветом цркве, у програм живописа, изведеног 1898. године, уведен је и лик Хајдук Вељка. Хајдук Вељков портрет, рад Милисав Марковића, насликан је на источној страни северозападног пиластра.

⁷⁶ *Из наше цркве*, Весник српске цркве V, 1897, 474.

⁷⁷ Подигнута је средствима која су првенствено прилагали мештани Леновца, а потом и појединци, корпорације, друге општине и срезови. ДАС-МПс-ЦО Ф 6 Р9/898.

⁷⁸ *Црква Хајдук Вељка*, Босанска вила од 30. јуна 1898, 192; *Освећење сјоменика Хајдук Вељку*, Голуб од 1. септембра 1898, 205.

⁷⁹ Протојереј В. Ковачевић, вероучитељ М. Младеновић, *Леновац, Храм преноса моштију Светог Николаја Мирликијског, Сјомен црква Хајдук Вељка*. Текст је добијен захваљујући Епархији тимочној и његовом преосвештенству епископу тимочком господину Илариону.

in 1897, a Committee was set up for also building a church on Čegar hill in the memory of the hero from Resava region, Vojvoda Stevan Sindelić, and his brave comrades.⁷⁶ The building of this memorial as well was given up on account of the lack of funds.

As a sign of honouring the national hero who came from the given area, a church was built in Lenovac in 1898 in the memory of Hajduk Veljko Petrović, one of the greatest heroes of the First Serbian Uprising and the Vojvoda of the Timok Krajina.⁷⁷ It was consecrated on Pentecost on 24 May 1898 in the presence of Kings Aleksandar and Milan Obrenović.⁷⁸ The church in Lenovac has a single-nave plan with a barrel vault.⁷⁹ In terms of the space it is divided into a naos, a five-sided altar apse in the east and a narthex with a choir in the west. The modest decoration of the facades is characterised by architectural elements in the shape of a cornice and pilasters that suggest the spatial division of the church, high, arched lancet windows and oculi, as well as entrance doorways. On the north facade there is a marble memorial slab installed there on the occasion of the building of the church with the following text chiselled in: “The inhabitants of Lenovac to their peasant and the greatest Serbian hero Hajduk Veljko Petrović, former Vojvoda of the Timok, born in Lenovac in 1780, who perished for the faith and the liberation of the Serbian nation in 1813 near Negotin, with the assistance of the Serbian nation, built this memorial church in 1896.” In line with the dedication of the church, the wall painting programme, executed in 1898, also introduced the image of Hajduk Veljko. Hajduk Veljko’s portrait, done by Milisav Marković, was painted on the east side of the north-west pilaster.

⁷⁶ *Из наше цркве*, Весник српске цркве V, 1897, 474.

⁷⁷ It was built using the funds that were primarily donated by the inhabitants of Lenovac, as well as individuals, corporations, other municipalities and counties. ДАС-МПс-ЦО Ф 6 Р9/898.

⁷⁸ *Црква Хајдук Вељка*, Босанска вила од 30. јуна 1898, 192; *Освећење сјоменика Хајдук Вељку*, Голуб од 1. септембра 1898, 205.

⁷⁹ Протојереј В. Ковачевић, вероучитељ М. Младеновић, *Леновац, Храм преноса моштију Светог Николаја Мирликијског, Сјомен црква Хајдук Вељка*. The text has been obtained thanks to the Diocese of Timok and His Eminence, the Bishop of Timok, Kyr Ilarion.

*Спомен-места (спомен-гробови, шанчеви,
бојна поља, споменници природе)*

Спомен-гробови, бојна поља, шанчеви, споменници природе као простори јавне намене појмовно се могу подвести под симболичне центре, места сећања.⁸⁰

Чињеница да се у мртвом телу, односно у ономе што је од њега остало, одувек тражио савезник у циљу преиспитивања, стварања или „враћања сећања“ на личности или догађаје из прошлости, условила је да оно прераста у моћну историјску и друштвено-политичку реликвију.⁸¹ Отуда гробови националних хероја још од периода антике имају посебно место у заједници као места сећања и брана заборављања у јавном памћењу.⁸² Они нису били само гаранتي вечности, већ и универзални обрасци емоционалне политике.⁸³

Заједничка гробља или појединачни гробови на местима битака, приватним парцелама, у оквиру уређених парковских или гробних парцела, представљају спомен-места настала из осећања дужности и поштовања према палим жртвама. У складу са тим она су имала сложену комеморативну функцију.⁸⁴ Њихово обележавање постављањем надгробних белега представља један од најстаријих видова одржавања сећања на личности из националне историје.⁸⁵

Још у току Првог српског устанка постављали су се камени или дрвени белези над гробовима устаника. Ови надгробници, сем епитафа, по својој форми и орнаментици нису имали никакве специфичности по којима би се издвајали.⁸⁶

Управо један од првих показатеља оживљавања сећања на период Првог српског устанка од 1842. године били су надгробни белези које су на гробовима устаника постављали појединци, породице или одређене групе. Реч је о дрвеним или каменим крстовима, надгробним каменим плочама, надгробним споменицима усадницима клесаним од пешчара или гранита, каменим обелисцима. Како су резултирани приватним сећањем,

*Memorial landmarks (memorial tombs, ditches,
battlefields, natural monuments)*

Memorial tombs, battlefields, ditches, natural monuments as the spaces with public purpose can nominally be classified as symbolic centres, the places of remembrance.⁸⁰

The fact that the dead body, that is, what is left of it has always been used as an ally with the purpose to question, create or “return the memory of” individuals or events from the past has caused that it expands into a powerful historical and socio-political relic.⁸¹ For this reason the graves of national heroes ever since the Antiquity period have been taking up a special place within the community as the place of remembrance and the obstacle to the oblivion in the public memory.⁸² They have been not only the guarantors of eternity, but also the universal patterns for the emotional politics.⁸³

The joint tombs or individual graves at the sites of battles, in private plots of land, within landscaped parks or cemeteries, constitute memorials created out of the feeling of duty and respect for the fallen victims. In line with that, they have a complex commemorative function.⁸⁴ Their marking, by placing grave markers, constitutes one of the oldest forms of keeping the memory of various individuals from the national history.⁸⁵

It was already during the First Serbian Uprising that stone or wooden markers were placed on the grave of the rebels. By their form and ornamentation, these grave markers, in addition to the epitaph, had no specificities that would differentiate them.⁸⁶

Thus, one of the first indicators of the revival of the memory of the First Serbian Uprising period from 1842 were the grave markers that were placed on the graves of the rebels either by individuals or families or certain groups. These were wooden or stone crosses, stone grave slabs, vertical tombstones made of sandstone or granite and stone obelisks. As they were created as a result of private memory, their chiselled epitaphs mostly lack an emphasised national pathos.⁸⁷

⁸⁰ Тимотијевић 2012: 229–231; Manojlović Pintar 2014: 34, 51–59.

⁸¹ Verdery 1999: 3.

⁸² Kuljić 2014: 105–108.

⁸³ Kuljić 2014: 106–108.

⁸⁴ Speth 2000: 216.

⁸⁵ Макуљевић 2006: 278.

⁸⁶ Вујовић 1983: 127–142; Тимотијевић 2004а: 9–33; Сибиновић 2017: 5.

⁸⁰ Тимотијевић 2012: 229–231; Manojlović Pintar 2014: 34, 51–59.

⁸¹ Verdery 1999: 3.

⁸² Kuljić 2014: 105–108.

⁸³ Kuljić 2014: 106–108.

⁸⁴ Speth 2000: 216.

⁸⁵ Макуљевић 2006: 278.

⁸⁶ Вујовић 1983: 127–142; Тимотијевић 2004а: 9–33; Сибиновић 2017: 5.

⁸⁷ Борозан 2020: 158.

6. Место првобитног гроба војвода Карађорђа
у Радовањском лугу, Анија Марковић, 2022

6. Place of the original grave of Leader Karađorđe
in Radovanjski lug, Anita Marković, 2022

на њиховим уклесаним епитафима углавном изостаје наглашени национални патос.⁸⁷

Увођењем ритуала који прате одређену протокарну шему са циљем подсећања на одређене догађаје и личности из националне историје, временом су спомен-гробови постајали нови обредни простори, а у контексту државно-политичких прилика моћна пропагандна средства.⁸⁸ Тако је Карађорђев гроб, како првобитни у Радовањском лугу, тако и онај у Тополи, поред меморијалног, имао и посебан значај као место исцељења.⁸⁹

Меморијализација Радовањског луга као места убиства и првобитног гроба војвода Карађорђа започиње доласком на власт кнеза Александра Карађорђевића (сл. 6). По налогу министра унутрашњих дела Илије Гарашанина, начелник смедеревски Антоније Мајсторовић 1845. године проналази место колибе Драгића

By introducing rituals that accompany a certain protocol scheme with the aim to remind of certain events and individuals from the national history, the memorial tombs became over time new rite-performing areas, while in the context of the state-related and political circumstances they constituted powerful propaganda assets.⁸⁸ Thus, the tomb of Karađorđe, both the original one in Radovanjski lug and the one in Topola, in addition to the memorial also had a specific significance as the place of healing.⁸⁹

The memorialisation of Radovanjski lug, as the place of assassination and the original grave of Leader Karađorđe, started when Prince Aleksandar Karađorđević came to power (fig. 6). At the order of the Minister of Interior, Ilija Garašanin, the Head of the District of Smederevo, Antonije Majstorović, located in 1845 the site of the hut owned by Dragić Vojkić in which Karađorđe was murdered, as well as the site of the original grave by an elm tree. In line with the religious tradition, the people have symbolically placed a thick oak cross on each of them.⁹⁰

Some graves of the Serbian rebels were without any markers in order to prevent their devastation by the Ottomans. Thus, Hajduk Veljko's grave was levelled out right after his burial and left without any marker, which over time led to the loss of any memory in the public about its exact location.⁹¹ In order to mark the grave of his brother with dignity, Vojvoda of Krajina's nahiye, Milutin Petrović Era, had a memorial slab made of pink granite placed on the north side of the exterior wall of the altar apse of the Church of the Nativity of Mary in Negotin in 1844, in the direct proximity of his grave.⁹² Between the cross done in relief and a skull with crossed bones, there are chiselled-in verses by Sima Milutinović Sarajlija.⁹³

In the village of Zeoke (Lazarevac municipality), on the property of Jezdimir Marković, even today there is the grave of Knez Stanoje Mihajlović who was in 1804 tricked by the Ottomans before being killed in front of the house in which he lived, as a part of the Slaughter of the Knezes. At the site of his demise, where he was also buried, the family placed a gravestone that was located by the association of

⁸⁸ Johnson 2002: 295.

⁸⁹ Ненадовић 1883: 462.

⁹⁰ Ненадовић 1883: 462–463.

⁹¹ Ћирић 2012: 138–139.

⁹² Вујовић 1986: 364; Ћирић 2012: 138–139.

⁹³ Ћирић 2012: 138–139.

⁸⁷ Борозан 2020: 158.

⁸⁸ Johnson 2002: 295.

⁸⁹ Ненадовић 1883: 462.

Војкића у којој је Карађорђе убијен, као и место првобитног гроба код бреста. У складу са верском традицијом народ је на њима симболично поставио по један дебео храстов крст.⁹⁰

Поједини гробови српских устаника били су без икаквих обележја како би се спречило да буду девастирани од стране Турака. Тако је Хајдук Вељков гроб одмах по његовом упоку био заравњен и без икаквог обележја, што је довело до тога да временом у јавности нестане и сећање на његову тачну локацију.⁹¹ Како би достојно обележио гроб свога брата, војвода Крајинске нахије Милутин Петровић Ера 1844. године дао је да се на северној страни спољног зида олтарске апсиде цркве Рођења Пресвете Богородице у Неготину, у непосредној близини његовог гроба, постави спомен-плоча од ружичастог гранита.⁹² На њој су између рељефно изведеног крста и лобање са укрштеним костима уклесани стихови Симе Милутиновића Сарајлије.⁹³

У селу Зеок (општина Лазаревац) на имању Јездимира Марковића и данас се налази гроб кнеза Станоја Михајловића, кога су Турци на превару убили пред кућом у којој је живео, почетком 1804. године у сечи кнежева. На месту погибије, где је и сахрањен, породица је подигла надгробни споменик, који је око 1850. године пронашло удружење Учитељски лазаревачки збор. О томе говори и натпис на његовој полеђини: „Овај белег нашао је Учитељски лазаревачки збор на гробу кнеза Станоја Микаило.. Зде почивае раб божији Станое Миаилович кнез села Зеок 1804.... ради ... рат...с Турцима....“⁹⁴

Средином XIX века изнад Врела код Сокобање над гробницом руских војника изгинулих 1810. године у борби са Турцима код Копане земље, када су са Хајдук Вељком кренули према Варварину, био је постављен крст од камена бигра.⁹⁵

У неким местима већ током устанка долази до формирања малих устаничких гро-

the Teachers' Lazarevac Congregation around 1850. This is corroborated by the inscription on its backside: "This mark was found by the Teachers' Lazarevac Congregation at the grave of Knez Stanoje Mikailo... Where God's servant Stanoe Miailovic, the knez of the village of Zeoke was laid to rest in 1804... in order ... war... with the Ottomans...."⁹⁴

Around the middle of the 19th century, above Vrelo near Sokobanja, a cross made of tufa stone was placed above the tomb of the Russian soldiers killed in the battle against the Ottomans near Kопана zemlja in 1810, when they headed towards Varvarin with Hajduk Veljko.⁹⁵

Small rebel graveyards were formed in some places already during the uprising.⁹⁶ One of them is situated in the churchyard in Brankovina,⁹⁷ where the first President of the Ruling Council [the government], Protа [archpriest] Matija Nenadović, was buried in 1854.⁹⁸ Protа Matija Nenadović passed away on 19 November 1854 in Valjevo and was buried with highest honours in Brankovina, next to his father Aleksa, uncle Jakov and brother Sima.⁹⁹ During the burial ceremony, as the records show: "His body was covered by a banner under which he had fought battles. In addition to numerous inhabitants of Valjevo, it was followed by 600 horsemen and not only were there other banners, but also a banner was brought from Osečina under which the Nedić brothers perished at Čokešina."¹⁰⁰ A slab made of pink stone was later laid down above the grave, as well as a modest gravestone with a cross.¹⁰¹ On the gravestone there is the following inscription: "This is where the bones were laid to rest / of Protа Matia / Aleks. Nenadović. / Born in 1777 and moved to / eternity on 29 Nov / 1854," while on the grave slab

⁹⁴ Monument to Knez Stanoje in Zeoke, documentation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade; Вујовић 1986: 364, 412.

⁹⁵ It was later taken off from the tomb and used as stairs of a watermill in Vrelo, *Једна историјска гробница*, Политика од 13. септембра 1907, 3.

⁹⁶ These graveyards exist even today in Baroševac, Brankovina, Topola, Vranić, Svileuva, Batalage, Borač, Pećine, Ostružnica and in Belgrade in Vračar; Вујовића 1986: 364.

⁹⁷ Within the scope of the sepulchral plot formed alongside the altar and the north facade of the church, there are several graves of participants in the First Serbian Uprising, mostly members of the Nenadović family. The grave markers above them were laid there by family members, either directly after their death or several years later; Вујовић 1983: 127–142; Вујовић 1986: 362, 412, 415; Николић 1994: 228–260.

⁹⁸ Милићевић 1888: 408–412.

⁹⁹ Вујовић 1983: 132.

¹⁰⁰ Наведено код Вујовић 1983: 132.

¹⁰¹ Вујовић 1983: 132; Николић 1994: 252.

⁹⁰ Ненадовић 1883: 462–463.

⁹¹ Ћирић 2012: 138–139.

⁹² Вујовић 1986: 364; Ћирић 2012: 138–139.

⁹³ Ћирић 2012: 138–139.

⁹⁴ Споменик кнезу Станоју у Зеокама, документација Завода за заштиту споменика културе града Београда; Вујовић 1986: 364, 412.

⁹⁵ Он је касније скинут са гробнице и искоришћен за степениште једне воденице на Врелу, *Једна историјска гробница*, Политика од 13. септембра 1907, 3.

баља.⁹⁶ Једно од њих налази се у порти цркве у Бранковини,⁹⁷ на коме је 1854. године сахрањен први председник Правитељствјућег совјета прота Матија Ненадовић.⁹⁸ Прота Матија Ненадовић преминуо је 19. новембра 1854. године у Ваљеву и уз највише почести сахрањен је у Бранковини поред оца Алексе, стрица Јакова и брата Симе.⁹⁹ Током сахране, како је забележено: „Тело му је било покривено барјаком под којим је војевао. Осим бројних Ваљеваца, пратило га је преко 600 коњаника, а поред других барјака ношен је из Осечине и барјак под којим су браћа Недићи на Чокешини погинули“.¹⁰⁰ Над гробом је касније положена плоча од ружичастог камена и скроман надгробни споменик са крстом.¹⁰¹ На надгробном споменику стоји натпис: „Овде почивају кости / Проте Матије / Алекс. Ненадовића. / Рођенъ 1777. а преселио / се у вѣчностъ 29. нов. / 1854. године“, док је на плочи положеној преко гроба уклесан текст са биографским подацима: „Овде почивају кости / Проте Матије Алекс. Ненадовића / родио се у Бранковини 1777. постао свештеник и прота / ваљевскии 1793. устао на / турке и дизао народ 1804: као / народњи посланик ишао у / Петербургъ 1804 и Бечъ / 1814. – преседателъ Совѣта / 1805. войвода и главнии / командантъ у ратованю на Дрини / 1811. – кнез нахије ваљевске 1810. / член Совѣта 1839. Пензиониран 1852. / преселио се у вѣчностъ 29. Новем / 1854. године у Ваљеву / беше одликовані орденима одъ / два цара / Бог да му душу прости.“

Једња мања група устаничких гробова налази се у Тополи. Међу гробовима лоцираним око цркве у оквиру некадашњег Карађорђевог града у Тополи, источно од олтарске апсиде налази се и гроб Петра Јокића, буљукбаше Карађорђевог гарде и барјактара за време Првог српског

laid down over the grave there is text with biographical data chiselled in: “This is where the bones were laid to rest / of Proto Matia Aleks. Nenadoviac / born in Brankovina in 1777, became priest and archpriest / of Valjevo in 1793. Started to rebel against / the Ottomans and incited people in 1804: as / people’s deputy he went to / Petersburg in 1804 and Vienna / 1814 – President of the Council / in 1805. Vojvoda and the chief / commander he waged war on the Drina river / in 1811 – Knez of Valjevo nahiye in 1810 / Member of the Council in 1839. Retired in 1852 / Moved to eternity on 29 November / 1854 in Valjevo / was decorated by medals / from two emperors / May God rest his soul.”

A small group of rebels’ graves is situated in Topola. Among the graves located around the church within the former Karadorde’s town in Topola, east of the altar apse, there is the grave of Petar Jokić, the Boluk-bashi of Karadorde’s guard and the standard-bearer during the First Serbian Uprising.¹⁰² The news about his death was published in an article by Milan Đ. Milićević in the *Srpske novine*.¹⁰³ It says that after a long illness a pensioner of the Principality of Serbia, Petar Jokić, passed away in Topola on 24 April 1852.¹⁰⁴ His body first lay in state at the church in Topola on 25 April and then, followed by the local administrator and two priests with pupils, teachers and a large number of people, was buried above the altar.¹⁰⁵ At the grave, Milan Đ. Milićević, the then teacher in Topola, spoke about the deceased and about his life from 8 November 1803, “from the day when his life got interwoven into the history of our nation.”¹⁰⁶ Over the grave there is a memorial stone slab placed there by the members of the family. Beside a cross and a skull with crossed bones, there is a chiselled-in text on it that is difficult to discern today: “Eternal remembrance / to our father Petar Jokić / Former member of the District Court: Belgrade / He lived honourably as a pensioner in his birthplace / at 73 years of age he moved to eternity on 24 April / 1852 / Memory Eternal / Out of respect and gratitude sons / and daughter of his placed this / gravestone.”

With the desire to honour in an appropriate way one of the most renowned individuals from the First Serbian Uprising – Stanoje Glavaš, on 26 May 1902, the exhumation and transfer of the mortal remains from the original grave to the new tomb and

⁹⁶ Ова гробља и данас постоје у Барошевцу, Бранковини, Тополи, Вранићу, Свилеуви, Баталагама, Борачу, Пећанима, Остужници, у Београду на Врачару; Вујовића 1986: 364.

⁹⁷ У оквиру гробне парцеле формиране уз олтар и северну фасаду цркве налази се више гробова учесника Првог српског устанка, у највећем броју чланова породице Ненадовић. Надгробне белеге над њима подизали су чланови породице, непосредно после њихове смрти или неколико година касније; Вујовић 1983: 127–142; Вујовић 1986: 362, 412, 415; Николић 1994: 228–260.

⁹⁸ Милићевић 1888: 408–412.

⁹⁹ Вујовић 1983: 132.

¹⁰⁰ Наведено код Вујовић 1983: 132.

¹⁰¹ Вујовић 1983: 132; Николић 1994: 252.

¹⁰² Милићевић 1888: 215–216.

¹⁰³ *Србске новине* од 1. маја 1852, 181–182.

¹⁰⁴ *Србске новине* од 1. маја 1852, 181.

¹⁰⁵ *Србске новине* од 1. маја 1852, 182.

¹⁰⁶ *Србске новине* од 1. маја 1852, 182.

устанка.¹⁰² Вест о његовој смрти објављена је у чланку Милана Ђ. Милићевића у *Српским новинама*.¹⁰³ У њему се наводи да је у Тополи 24. априла 1852. године после дугог боловања умро књажевско-српски пензионер Петар Јокић.¹⁰⁴ Његово тело најпре је било 25. априла изложено у тополској цркви, а онда у пратњи месног намесника и двојице свешетника са ђацима, учитељима и великим бројем људи, сахрањено више олтара.¹⁰⁵ Над гробом о покојнику, о његовом животу од 8. новембра 1803. године, „од дана када је његов живот уткан у историју нашег народа“, говорио је тада учитељ у Тополи Милан Ђ. Милићевић.¹⁰⁶ Преко гроба је положена камена спомен-плоча, коју су поставили чланови породице. На њој се поред крста и лобање са укрштеним костима налази данас тешко читљив уклесани натпис: „Вечни помен / родитељу своје Петру Јокићу / Бившем члену суда Окр.: Београд / Поживио у пензији честно у месту рођ. / 73 год. у вечност преселио се 24 априла / 1852. год / Вечна му памјат / Из почитанија и Благородности синови /и ћерка негова ови надгробни спомен поставише.“

У жељи да се на примерен начин ода част једној од најистакнутијих личности Првог српског устанка – Станоју Главашу, у Баничини, месту у коме је погинуо током турске потере фебруара 1815. године, организовани су 26. маја 1902. године ексхумација и пренос посмртних остатака из првобитног гроба у нову гробницу и освећење споменика.¹⁰⁷ Нови гроб, камена гробница, димензија 2,37 x 1,47 m, подигнута је у црквеној порти на удаљености 5 m северно од улаза у храм (сл. 4). Дефинисана је опсегом од камених елемената, над којим је постављен споменик, клесан од камена пешчара. Споменик се састоји од степенастог постолја, на коме је постамент, који носи скулптурални део у форми обелиска са крстом на врху. На источној страни споменика уклесане су речи посвете. На обе-

¹⁰² Милићевић 1888: 215–216.

¹⁰³ *Србске новине* од 1. маја 1852, 181–182.

¹⁰⁴ *Србске новине* од 1. маја 1852, 181.

¹⁰⁵ *Србске новине* од 1. маја 1852, 182.

¹⁰⁶ *Србске новине* од 1. маја 1852, 182.

¹⁰⁷ Место првобитног Главашевог гроба налазило се 300 m источно од цркве у потоку званом Маскар и било је обележено плочом и крстом без икаквог натписа, које је поставила његова сестра Стана; Милићевић 1959: 71; *Станоје Главаш, јунак из Српског устанка*, Календар „Рад“ за 1903. годину, Сремски Карловци, 1902, 45–51; Јовановић Г. С. 1925: 67; Марковић 2019: 6.

7. Споменик над гробом Станоја Главаша у Баничини, Анија Марковић, 2022

7. Monument above the grave of Stanoje Glavaš in Baničina, Anita Marković, 2022

the consecration of the monument were organised in Baničina, the place where he was killed during the Ottoman pursuit in February 1815.¹⁰⁷ The new grave, a stone tomb, with dimensions of 2.37 x 1.47 m, was prepared in the churchyard at the distance of 5 m north of the entrance into the church (fig. 4). It is defined by the frame made of stone elements above which there is a monument, made of sandstone. The monument consists of a tiered base on which there is a pedestal that carries the sculptural part in the shape of an obelisk with a cross on top. On the east side of the monument there are chiselled words of dedication. The text on the obelisk reads: “Stanoje Glavaš, Vojvoda. Born in Glibovac, died in 1815, in Banjičine. The bones were transferred and buried here on 26 May 1902,” while the one on the

¹⁰⁷ The place of the original grave of Glavaš was located 300 m east of the church by a stream called the Maskar and it was marked by a slab and a cross with no inscriptions that were placed there by his sister Stana; Милићевић 1959: 71; *Станоје Главаш, јунак из Српског устанка*, Календар „Рад“ за 1903. годину, Сремски Карловци, 1902, 45–51; Јовановић Г. С. 1925: 67; Марковић 2019: 6.

лиску стоји: „Станоје Главаш војвода. Рођен у Глибовцу, погинуо 1815. год. у Бањичине. Кости пренесене и овде сахрањене 26. маја 1902. год“, а на постаменту: „Овај споменик подигнут је прилозима племенитих Срба“.

Посебну врсту спомен-обележја везаних за период Првог српског устанка чине шанчеви, бојна поља, споменици природе (пећине, спомен-стабла). Реч је меморијалним пејзажима, односно јасно дефинисаним површинама са одређеним значењем и симболиком, на којима се изводе ритуали колективног сећања, а понекад и заборав. ¹⁰⁸ Полазећи од снажне сугестивне моћи коју над нашим памћењем имају места (*tanta vis admonitionis in locis*), о чему је говорио још Цицерон, ¹⁰⁹ ови простори се дефинишу као стварни или умишљени ентитети, који су постали симболични елементи заједнице, настали као резултат воље човека или производ времена. ¹¹⁰ Како студије културе од „просторног заокрета“ (*spatial turn*) наглашавају, простор није неутрални терен него социјална конструкција, а тиме и предмет сталног обликовања и преобликовања. ¹¹¹ У споју јавног простора, споменика, организације јавних свечаности настају матрице које обликују, преобликују, учвршћују и укидају наше сећање. ¹¹²

У култури сећања места великих битака из Првог српског устанка имале су посебан значај, у чему је велики допринос имала народна епска поезија или, како је Вук Карацић назвао, „пјесме јуначке новијех времена о војевању за слободу“, у којима је опеван период од 1804. до 1815. године. ¹¹³ У њиховој структури налази се концепт палих војника као једна од кључних тачака у процесу креирања заједничког сећања. ¹¹⁴ Поред комеморативне функције, постављање спомен-обележја доприносило је артифицирању простора и стилизовању саме природе. ¹¹⁵ Пре Чегра 1878. и Чокешине 1890. године, прво спомен-обележје било је постављено на Мишарском

pedestal reads: “This monument was erected thanks to the donations of noble Serbs.”

A special type of memorials linked to the period of the First Serbian Uprising comprises ditches, battlefields and natural monuments (caves and memorial trees). These are memorial landscapes, that is, clearly defined areas with certain significance and symbolism, where collective remembrance rituals are carried out and sometimes also those of oblivion. ¹⁰⁸ Starting from great suggestive power which such places have over our memory (*tanta vis admonitionis in locis*), as pointed out by Cicero, ¹⁰⁹ these spaces are defined as real or imagined entities that have become symbolic elements of the community, created as a result of the will of the man or as a product of time. ¹¹⁰ As the culture studies have been emphasising ever since the spatial turn, the space is not a neutral terrain, but rather a social construct and consequently an object of continuous shaping and reshaping. ¹¹¹ The concoction of public space, monument and organisation of public festivities creates matrices that shape, reshape, strengthen and abolish our memory. ¹¹²

In the culture of remembrance, the places of major battles of the First Serbian Uprising had special significance, which was greatly contributed to by the folk epic poetry or, as Vuk Karadžić used to call it, “the heroic poems of the more recent times about the fight for freedom,” which dealt with the period from 1804 to 1815. ¹¹³ Their structure contains the concept of fallen soldiers as one of the key points in the creation of the collective memory. ¹¹⁴ In addition to the commemorative function, the placing of memorials also contributed to the artificiality of the space and the stylising of the nature itself. ¹¹⁵ Before Čegar in 1878 and Čokešina in 1890, the first memorial was installed at Mišarsko polje [Mišar field] in 1870. It was then that the Head of Šabac District at the time, Mata Krajinić, erected a wooden cross at the site of the Battle of Mišar, the first

¹⁰⁸ Johnson 2002: 293–294; Тимотијевић 2012: 229–231; Борозан 2013: 111–124.

¹⁰⁹ Цитирано код Asman 2018: 144.

¹¹⁰ Manojlović Pintar 2014: 34.

¹¹¹ У друштвеним наукама од друге половине XX века дошло је до тзв. просторног заокрета, односно стављања нагласка у истраживањима на простор и везе са понашањем људи у њему. Наведено код Asman 2018: 147.

¹¹² Макуљевић 2006: 255–259; Asman 2018: 195.

¹¹³ Миладиновић 2012: 235.

¹¹⁴ Борозан 2015: 25.

¹¹⁵ Борозан 2013: 111–124.

¹⁰⁸ Johnson 2002: 293–294; Тимотијевић 2012: 229–231; Борозан 2013: 111–124.

¹⁰⁹ Quoted in Asman 2018: 144.

¹¹⁰ Manojlović Pintar 2014: 34.

¹¹¹ In the social sciences, there has been the so-called spatial turn since the second half of the 20th century, that is, the putting of the emphasis in the research on the space and the connections with the behaviour of humans within it. Stated in Asman 2018: 147.

¹¹² Макуљевић 2006: 255–259; Asman 2018: 195.

¹¹³ Миладиновић 2012: 235.

¹¹⁴ Борозан 2015: 25.

¹¹⁵ Борозан 2013: 111–124.

пољу 1870. године. Тада је на месту Мишарског боја тадашњи начелник Шабачког округа Мата Крајинић подигао дрвени крст, прво спомен-обележје у част мишарских јунака, међу којима је био и његов отац.¹¹⁶ На њему је био исписан текст посвете: „Мишар / Победа Срба под Турцима / 1806.....“¹¹⁷ Постављањем овог, иако скромног спомен-обележја извршено је симболично маркирање простора, који је од самог свршетка битке 1806. године посматран као специфичан меморијски ратни пејзаж.¹¹⁸ Његова форма крста следила је праксу подизања националних споменика у складу са верском традицијом.¹¹⁹

Шанчеви представљају специфичну врсту меморијала којима се чувало сећање на устанички период.¹²⁰ Слом Првог српског устанка 1813. године, краatak период трајања Другог српског устанка 1815. године, а потом и дужи период без ратова нису погодовали њиховом обнављању, тако да су брзо нестајали.¹²¹ Како би се очувале њихове позиције, неки су и обележавани. Тако је 1844. године забележено да се на граници Студеничког среза код села Бркуша и Себимиља наспрам Новог Пазара налази доста простран шанац „блаженопочившег војда и господара српског Карађорђа“, поред кога је хумка с великим од „дрвета подигнутим крстом“.¹²²

Систематичнији приступ истраживању војних утврђења из Првог српског устанка започео је Јанко Шафарик.¹²³ У свом извештају Министарству просвете из 1846. године, између осталог, прилаже и описе и цртеже устаничких шанчева (шарапова) на Мишару, Равњу, у Лозници и Крупњу.¹²⁴

Уз шанчеве, специфичну врсту меморијала представљају споменици природе попут пећина, које су као тешко приступачне подземне просторије коришћене за скривање војске и народа, а за које су се обично везивале легенде и тајне.¹²⁵ Од

memorial in honour of the heroes of Mišar, among whom there was also his father.¹¹⁶ It contained the text of the dedication: “Mišar / The victory of Serbs over Ottomans / 1806.....”¹¹⁷ The placing of this, admittedly, modest memorial symbolically marked the area that ever since the completion of the battle in 1806 has been regarded as specific memorial war-time landscape.¹¹⁸ Its cross form followed the practice of erecting national monuments in line with the religious tradition.¹¹⁹

Ditches constitute a specific type of memorials that have kept the memory of the uprising period.¹²⁰ The demise of the First Serbian Uprising in 1813, the brief duration of the Second Serbian Uprising in 1815 and then a longer period without any wars did not create favourable conditions for their up-keeping and thus they disappeared soon after.¹²¹ In order to retain their positions, some of them were marked as well. Thus, it was recorded in 1844 that along the border of Studenica county near the villages of Brkuša and Sebimilja opposite Novi Pazar there was a rather spacious ditch “of the dearly departed Leader and Serbian Lord Karađorđe,” next to which there is a mound with a large “erected cross made of wood.”¹²²

A more systematic approach to the study of military forts from the First Serbian Uprising was started by Janko Šafarik.¹²³ In his report to the Ministry of Education from 1846, among other things, he also enclosed descriptions and drawings of the rebels’ ditches in Mišar, Ravanj, Loznica and Krupanj.¹²⁴

Along with the ditches, a specific type of memorials are also natural monuments such as caves that were, as underground spaces difficult to access, used for the hiding of the army and people, and they were usually linked to legends and secrets.¹²⁵ The caves that were used as hideouts during the First Serbian Uprising and that were mentioned in the 19th centu-

¹¹⁶ Успомена на јрославу сјогодишњице Мишарске бишке у Шайцу 25, 26. и 27. августа 1906. године, Подринске новине 15 и 16, 15. и 31. август 1906, 505; Јевтић 1988: 50.

¹¹⁷ Мишковић 1880: 206.

¹¹⁸ Борозан 2013: 111–124.

¹¹⁹ Kostić 2013: 13.

¹²⁰ Утврђења полске фортификације високог профила, која су се подизала од приручног грађевинског материјала (земље, дрвета, понегде и од камена), *Vojna enciklopedija* 9 1975; 479–480; Николић 1992: 22.

¹²¹ Николић 1992: 22.

¹²² Подунавка 44 од 28. октобра 1844, 175.

¹²³ Шафарик 1993.

¹²⁴ Шафарик 1993: 27–28, 47–48.

¹²⁵ Whitney 1889: 871.

¹¹⁶ Успомена на јрославу сјогодишњице Мишарске бишке у Шайцу 25, 26. и 27. августа 1906. године, Подринске новине 15 и 16, 15. и 31. август 1906, 505; Јевтић 1988: 50.

¹¹⁷ Мишковић 1880: 206.

¹¹⁸ Борозан 2013: 111–124.

¹¹⁹ Kostić 2013: 13.

¹²⁰ The forts of high profile field fortifications that were made of construction materials on hand (earth, timber and sometimes stone), *Vojna enciklopedija* 9 1975; 479–480; Николић 1992: 22.

¹²¹ Николић 1992: 22.

¹²² Подунавка 44 од 28. октобра 1844, 175.

¹²³ Шафарик 1993.

¹²⁴ Шафарик 1993: 27–28, 47–48.

¹²⁵ Whitney 1889: 871.

пећина које су служиле као склоништа за време Првог српског устанка током XIX века помињу се Турчиновац, Кађеница и Девојачка пећина у Овчарско-кабларској клисури.¹²⁶

Уобличавање природе као меморије у српској култури имало је дугу традицију.¹²⁷ Оно је везано за наслеђе патриотске вегетабилне симболике, по коме је корен народа у земљи.¹²⁸

Дрво као вид меморисања имало је различите функције. Оно је сађено као надгробни белег, за обележавање културних места (свето дрво – записи) или топографских тачака, као вид утврђивања сећања на догађаје и људе или у спомен слободе.¹²⁹

Од стабала која су у XIX веку већ имала функцију спомен-обележја која су чувала сећање на личности и догађаје из Првог српског устанка најчешће се помињу Карађорђево дуд у Смедереву и грм Зеке Буљубаше у Равњу.¹³⁰ У циљу промоције као народног владара, на свом првом путовању краљ Александар не обилази само места која су симболично била везана за династију Обреновић, попут Такова и Добриње,¹³¹ или места из српско-турских ратова,¹³² већ и она која су била посебно значајна за супарничку династију и Први српски устанак. Приликом посете Ваљеву 18. августа 1893. године отишао је и до места на обали Колубаре где су у сечи кнежева погубљени Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин. Тада је, заједно са књижевником Љубомиром Ненадовићем, на месту које је лоцирано на основу *Мемоара* проте Матеје,¹³³ засадио спомен-дрво „борову грану, окићену цвећем и венцима“.¹³⁴

¹²⁶ Т.М.Р., *У пећини Кађеници у Овчарско-кабларској клисури нађене су кости устаника из Хаџи-Проданове буне*, Време од 14. новембра 1936, 8.

¹²⁷ Макуљевић 2006: 306–308.

¹²⁸ Тимотијевић 2012: 246–248.

¹²⁹ Макуљевић 2006: 306–307.

¹³⁰ А. Р. Стефановић, *Једно историјско дрво у Смедереву*, Време од 19. јула 1931, 2, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%97%D0%B5%D0%BA%D0%B0_%D0%91%D1%83%D1%99%D1%83%D0%B1%D0%B0%D1%88%D0%B0#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Ravnje_002.jpg, приступљено 25. септембра 2023.

¹³¹ *Путовање његовог величанства краља*, Српске новине од 24. августа 1893, 1.

¹³² *Путовање његовог величанства краља*, Српске новине од 31. августа 1893, 2.

¹³³ https://www.researchgate.net/publication/348541345_Vladimir_Krivosejev_TRAGOM_JEDNE_ZABORAVLENE_IDEJE_U_POTRAZI_ZA_IDENTITETOM_GRADA.

¹³⁴ *Путовање његовог величанства краља*, Српске новине од 19. августа 1893, 1.

ry are Turčinovac, Kađenica and Devojačka pećina in Ovčar-Kablar Gorge.¹²⁶

The shaping up of nature as memory had a long tradition in the Serbian culture.¹²⁷ It was linked to the legacy of the patriotic vegetative symbolism according to which the root of a nation lies in the ground.¹²⁸

As a form of memorising, the tree had different functions. It was planted as a grave marker, for the marking of the places of cult (holy tree – oaks) or topographical points, as a form of establishing memory of certain events and individuals or to the memory of freedom.¹²⁹

Among the trees that in the 19th century already had the function of memorials keeping the memory of the individuals and events related to the First Serbian Uprising, the ones that are mentioned most often are Karadorde's mulberry tree in Smederevo and the shrub of Zeka Buljubaša in Ravanj.¹³⁰ For the purpose of promoting himself as the people's ruler, on his first journey King Aleksandar did not visit only those places that were symbolically linked to the Obrenović dynasty, such as Takovo and Dobrinja,¹³¹ or the places from the Serbian-Ottoman wars,¹³² but also those that were particularly important for the opposing dynasty and the First Serbian Uprising. During his visit to Valjevo on 18 August 1893, he went to the place on the bank of the Kolubara river where Aleksa Nenadović and Ilija Birčanin were killed in the Slaughter of the Knezes. It was then that he, at the site that was located on the basis of the *Memoires* by Protá Mateja,¹³³ together with writer Ljubomir Nenadović, planted a memorial tree “a pine branch, decorated with flowers and wreaths.”¹³⁴

¹²⁶ Т.М.Р., *У пећини Кађеници у Овчарско-кабларској клисури нађене су кости устаника из Хаџи-Проданове буне*, Време од 14. новембра 1936, 8.

¹²⁷ Макуљевић 2006: 306–308.

¹²⁸ Тимотијевић 2012: 246–248.

¹²⁹ Макуљевић 2006: 306–307.

¹³⁰ А. Р. Стефановић, *Једно историјско дрво у Смедереву*, Време од 19. јула 1931, 2, https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%97%D0%B5%D0%BA%D0%B0_%D0%91%D1%83%D1%99%D1%83%D0%B1%D0%B0%D1%88%D0%B0#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Ravnje_002.jpg, приступљено 25. септембра 2023.

¹³¹ *Путовање његовог величанства краља*, Српске новине од 24. августа 1893, 1.

¹³² *Путовање његовог величанства краља*, Српске новине од 31. августа 1893, 2.

¹³³ https://www.researchgate.net/publication/348541345_Vladimir_Krivosejev_TRAGOM_JEDNE_ZABORAVLENE_IDEJE_U_POTRAZI_ZA_IDENTITETOM_GRADA.

¹³⁴ *Путовање његовог величанства краља*, Српске новине од 19. августа 1893, 1.

*

Државно-политичке прилике у Србији током XIX и почетком XX века, у првом реду смене династија, директно су се одражавале на однос према Првом српском устанку, његовим тековинама, људима и догађајима који су га обележили. Подизањем спомен-обележја посвећених устаничком периоду подстицано је сећања на почетак утемељења нововековне српске државе, којим је, поред пропагирања важности борбе за очување националног идентитета, требало дати и легитимитет владајућој династији. Чињеница да су се спомен-обележја односила на период почетка Српске револуције, из које је као највећа тековина настала нововековна српска држава, њихова појава током XIX и почетком XX века имала је велику улогу у изградњи националног и династичког идентитета, а свечаности које су се организовале приликом освећења или пригодних годишњица постајале су државно-политички колективни акти.¹³⁵ Типолошки гледано, ова спомен-обележја подизана су као скулптурална или архитектонска дела (јавни фигурални споменици, спомен-капеле и спомен-цркве) и артифицирано уобличавана као спомен-места (спомен-гробови, шанчеви, бојна поља, објекти из света природе – споменици природе попут пећина, спомен-стабала) у функцији оживљавања и чувања сећања на личности попут војда Карађорђа, Хајдук Вељка, Станоја Главаша, Стевана Синђелића и јунаке бојева на Чегру, Чокешини, Мишару и др. Сагледана у контексту државно-политичких и културних прилика у Кнежевини/Краљевини Србији од 1842. до 1903. године, спомен-обележја су представљала моћна пропагандна средства и визуелне симболе, која су онима који су их подизали (појединци, групе, локалне заједнице, различита удружења) помагала да презентују себе и ону страну политике која би требало да буде разумљива свима, а све у функцији потврде националног и династичког идентитета.

*

During the 19th century and at the beginning of the 20th century, the state-related and political circumstances in Serbia, primarily the changes of the dynasties, reflected directly on the relation towards the First Serbian Uprising, its consequences and results, and the people and events that marked it. The erecting of memorials dedicated to the uprising period prompted the memory of the beginning of the establishment of the new Serbian state. In addition to the propagation of the importance of the fight for the preservation of the national identity, this also served for the purpose of providing the legitimacy for the ruling dynasty. The fact that the memorials related to the period of the beginning of the Serbian Revolution, the greatest attainment of which was the creation of the new Serbian state, their appearance during the 19th century and at the beginning of the 20th century played a major role in the building of the national and dynastic identities, while the celebrations that were organised during the consecration or appropriate anniversaries became the state-related and political collective acts.¹³⁵ Typologically speaking, these memorials were built as sculptural or architectural works (public figural monuments, memorial chapels and memorial churches) and artificially shaped up as landmarks (memorial tombs, ditches, battlefields, objects from the natural world – natural monuments such as caves and memorial trees), serving the function of reviving and keeping the memory of individuals such as Leader Karadžorđe, Hajduk Veljko, Stanoje Glavaš, Stevan Sindelić and the heroes of the battles of Čegar, Čokešina, Mišar, etc. When viewed in the context of the state-related, political and cultural circumstances in the Principality/Kingdom of Serbia from 1842 to 1903, the memorials constituted powerful propaganda assets and visual symbols that helped those who erected them (individuals, groups, local communities and different associations) present themselves and the side of the politics that ought to be comprehensible to all for the purpose of reaffirming the national and dynastic identities.

¹³⁵ Rausch 2006: 15; Борозан 2022: 284–321.

¹³⁵ Rausch 2006: 15; Борозан 2022: 284–321.

Листа референци:

Архивски и документарни извори:

- Документација Епархије тимочке (Протојереј В. Ковачевић, вероучитељ М. Младеновић, *Леновац*, *Храм преноса моштију Светог Николаја Мирликијског, Сјомен црква Хајдук Вељка*). Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда (досије бр. 5, Крст са Мале пијаце; Споменик кнезу Станоју у Зеокама).
- Документација Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево (досије бр. 40, Гроб и споменик Станоја Главаша у Баничини).
- Државни архив Србије (ДАС-МПс Цо, ФП, Р8, 1890; ДАС-МПс-ЦО, Ф 6, Р9/898; ДАС-ДС 1889, ролна 378; ДАС-ПО 76: 215).

Reference List:

Archival and Documented Sources:

- Documentation of the Diocese of Timok (Протојереј В. Ковачевић, вероучитељ М. Младеновић, *Леновац*, *Храм преноса моштију Светог Николаја Мирликијског, Сјомен црква Хајдук Вељка*).
- Documentation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade (досије бр. 5, Крст са Мале пијаце; Споменик кнезу Станоју у Зеокама).
- Documentation of the Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments Smederevo (досије бр. 40, Гроб и споменик Станоја Главаша у Баничини).
- State Archives of Serbia (ДАС-МПс Цо, ФП, Р8, 1890; ДАС-МПс-ЦО, Ф 6, Р9/898; ДАС-ДС 1889, ролна 378; ДАС-ПО 76: 215).

Новински чланци / Newspaper Articles:

- Аноним, *Велеиздаја*, Мале новине од 18. септембра 1899, 3.
- Аноним, *Освећење сјоменика Хајдук Вељку*, Голуб од 1. септембра 1898, 205.
- Аноним, *Подунавка* 44 од 28. октобра 1844, 175.
- Аноним, *Сјоменик Васи Чарайићу*, Босанска вила 9, од 15. маја 1898, 142.
- Аноним, *Сјоменик Недићима*, Мале новине од 28. септембра 1890, 1.
- Аноним, *Србске новине* од 10. септембра 1855, 445.
- Аноним, *Србске новине* од 16. марта 1857, 127.
- Аноним, *Србске новине* од 19. фебруара 1857, 75.
- Аноним, *Србске новине* од 21. фебруара 1857, 79.
- Аноним, *Србске новине* од 5. јануара 1857, 7.
- Аноним, *Сјаноје Главаш борац за српску народну слободу*, Голуб од 15. новембра 1902, 274–276.
- Домаће весици*, Мале новине од 22. јуна 1889, без пагинације.
- Једна историјска гробница*, Политика од 13. септембра 1907, 3.
- Јовановић Д. К., *Нишка обласи, економска студија*, Тежак од 7. јула 1891, 223.
- Листак, *Ниш и нишке знаменитости*, Српска независност од 28. новембра 1882, 631.
- Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 24. августа 1893, 1.
- Путовање његовог величанства краља, *Српске новине* од 31. августа 1893, 2.
- Стефановић А. Р., *Једно историјско дрво у Смедереву*, Време од 19. јула 1931, 2.
- Т.М.Р., *У њећини Кађеници у Овчарско-кабларској клисури нађене су косици устаника из Хаџи-Проданове буне*, Време од 14. новембра 1936, 8.
- Шумаревић С., *Сиројињски дарови у сјајном Београду или добре слуге добрих господара*, Време од 4. августа 1940, 10.

Интернет странице / Internet pages:

- https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/krst_male_pijace.html (4. 10. 2022).
- <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/8-du-zakon-dobrima-raskneza.pdf> (24. 8. 2023).
- https://sr.wikipedia.org/srec/%D0%97%D0%B5%D0%BA%D0%B0_%D0%91%D1%83%D1%99%D1%83%D0%B1%D0%B0%D1%88%D0%B0#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Ravnje_002.jpg (25. 9. 2023).
- https://www.researchgate.net/publication/348541345_Vladimir_Krivosejev_TRAGOM_JEDNE_ZABORAVLENE_IDEJE_U_POTRAZI_ZA_IDENTITETOM_GRADA (23. 10. 2022).

Литература / Literature:

- Аноним 1875, *Неколико речий о сјоменику Карађорђевомъ*, у Бечу.
- Аноним 1897, *Из наше цркве*, Весник српске цркве V, 474.
- Борозан И. 2006, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда: сјоменик кнезу Милошу у Неговину*, Београд.
- Борозан И. 2012, *Сјоменик Карађорђу – симболизам, идеализам и медијско прожимање*, Наслеђе XIII, 27–47.
- Борозан И. 2013, *Меморијални пејзаж: Мишарско поље 1806–1906. године*, Простори памћења / Space of Memory: collection of works, 1, Архитектура, Београд, 111–124.
- Борозан И. 2015, *Теле-кула између мита и историје: процес уобличавања једног места сећања*, Војно-историјски гласник 1, 23–40.
- Борозан И. 2015а, *Сјоменичка култура и визуелизација сећања: Теле-кула у делу Феликса Каница*, Феликс Каниц на Балкану – 150 година истраживања у Нишу, Ниш, 141–158.
- Борозан И. 2019, *Типологија јавне фигуралне скульптуре у Краљевини Србији (1882–1914)*, Наслеђе XX, 41–67.
- Борозан И. 2020, *Између историје и сећања: сјоменик на Чегру и његови преображаји*, Саопштења LII, 153–170.
- Борозан И. 2021, *Слика и моћ*, 1, Нови Сад.
- Борозан И. 2021а, *Слика и моћ*, 2, Нови Сад.
- Вујовић Б. 1983, *Бранковина*, Београд.
- Вујовић Б. 1986, *Уметности обновљене Србије 1791–1848*, Београд.
- Ђорђевић В. 1988, *Успомене*, Београд.
- Живановић Ж. 2004, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш.
- Зборник закона и уредба издани у Књажевсџу Србији за 1870. годину*, XXIII, Београд, 1870.
- Ивановић М. 2004, *Архитектуре Димитрије Т. Леко*, Годишњак Музеја града Београда LI, 119–142.
- Јевтић М. 1983, *Урбанистичко-архитектонско-комунални развој Шайца*, Годишњак ГИАШ бр. 17, Шабац. Наведено код: Грчић Љ. 2005, *Мишар као одређеније ђачких екскурзија*, Глобус 30, 21.
- Јевтић М. 1988, *100 година коњачког сјорџа у Шайцу*, Шабац.
- Јовановић Г. С. 1925, *Војвода Сјаноје Главаш*, Београд.
- Јовановић Д. 1999, *Делатности архитектуре Димитрија Т. Лека у југоисточној Србији*, Лесковачки зборник XXXIX, 159–181.
- Јовановић М. 2005, *Ђока Јовановић*, Нови Сад.
- Јовановић С. 1912, *Уставобраници и њихова влада (1838–1858)*, Београд.
- Јовановић С. 1934, *Влада Милана Обреновића*, књига друга, Београд.
- Кадиевић А. 2007, *Један век националног сјила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд.
- Казнени законик и Казнени постојак судски за Кнежевину Србију*, Београд, 1880.
- Љушић Р. 2005, *Вожд Карађорђе*, Београд.
- Љушић Р. 2008, *Српска државност 19. века*, Београд.
- Макуљевић Н. 2006, *Уметности и национална идеја у XIX веку*, Београд.
- М.А.П. 1891, *Недићи и Биџка чокешинска (16. априла 1804. год.)*, Отаџбина од 1. септембра 1891, 192–218.
- Марковић А. 2019, *Пренос тела националног хероја Сјаноја Главаша у Баничини 26. маја 1902. године*, Трећа годишња конференција Центра за визуелну културу Балкана и Друштва историчара уметности и визуелне културе новог века, Књига апстраката, Београд, 6.
- Марковић А. 2022, *Први српски успонак у уметности и визуелној култури Кнежевине/Краљевине Србије (1842–1918)*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Миладиновић З. 2012, *Чегарски бој у српској књижевности*, Градина, 231–254.
- Милићевић М. Ђ. 1888, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд.
- Мишковић Ј. 1880, *Грађа за новију историју Србије*, Гласник Српског ученог друштва XLVIII, 152–220.
- Мишковић Ј. 1889, *Подизање сјоменика изгинулима за слободу народа и независности отаџбине*, Ратник књ, XX, св. IV, 447.
- Недић С. В. 1990, *Сјоменик на месту погибје Хајдук Вељка Пејровића*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 26, 299–305.
- Ненадовић Н. 1883, *Животи и дела великог Ђорђа Пејровића Кара-Ђорђа врховног војводе, ослободиоца и владара Србије и његових војвода и јунака*, I, Беч.
- Николић М. Ж. 1992, *Успанички шанчеви на Дрини 1804–1813*, Гласник Међуопштинског историјског архива Ваљево, 21–28.

- Николић М. Ж. 1994, *Спомен обележја Првог устјанка у ваљевском крају*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево, 228–260.
- Павићевић А. 2011, *Говор мртвих шела, Време без смрти, Представе о смрти у Србији 19–21. века*, Београд.
- Павловић А. 1968, *Српске шеме Михаила Осийовича Микешина*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 4, 367–377.
- Павловић А. 1980, *Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу*, Рашка баштина 2, 233–238.
- Перунички Б. 1980, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд.
- Попов Ч. 1989, *Грађанска Европа (1870–1871)*, друга књига, Нови Сад.
- Рајчевић У. 2007, *Заширано и заширо о унишеним српским споменицима*, књига друга, Нови Сад.
- Ранђеловић М. 2008, *Беле куле у традицији туранских народа*, Зборник Народног музеја Ниш 16–17, 209–233.
- Рајник 1889, књ. XX, св. IV, 1889, 568.
- Сибиновић А. 2017, *Споменик и гробље ослободилаца Београда 1806. године*, Београд.
- Стаменковић В. 2017, *Јунак од сабље: Хајдук Вељко као инспирација уметницима у Негошину*, Неготин.
- Стјаноје Главиш, *Јунак из Српског устјанка*, Календар „Рад“ за 1903. годину, Сремски Карловци, 1902.
- Стевановић Мих. М. 1893, *Хајдук Вељко и његова браћа*, Пожаревац.
- Стојковић Ср. Ј. 1893, *На лејом српском Дунаву, од Београда до Радујевца*, Београд.
- Тимотијевић М. 2001, *Херој јера као јушник, Тилолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптуре Досијеја Обрадовића*, Наслеђе III, 39–56.
- Тимотијевић М. 2002, *Миш о хероју сјасишлеу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III*, Наслеђе IV, 45–78.
- Тимотијевић М. 2004, *Гуслар као симболична фигура српског националног певача*, Зборник Народног музеја Београд XVII–2 – историја уметности, 253–279.
- Тимотијевић М. 2004а, *Меморијал ослободиоцима Београда 1806*, Наслеђе V, 9–33.
- Тимотијевић М. 2012, *Таковски устјанак – Српске Цвети, о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Београд.
- Тошић Д. 1985, *Идеје и расправе о Карађорђевом споменнику у документима српске шшамје 1857*, Годишњак Музеја града Београда XXII, 125–164.
- Трговинско занатлијски шемајизам Краљевине Србије од 1. јануара 1905, 203.
- Тирић И. 2012, *Сшара црква Рођења јресвете Богородице у Негошину*, Сакрална топографија Неготинске крајине, Неготин, 138–139.
- Ушйомена на јрославу шшогодишњице Мишарске бишке у Шшцу 25, 26. и 27. августја 1906. године, Подринске новине 15 и 16, 15. и 31. август 1906.
- Ушјав Књажевсшја Србије, Београд, 1869.
- Црква Хајдук Вељка, Босанска вила од 30. јуна 1898, 192.
- Чупић Ј. 1900, *Манасшир Чокешина*, Весник српске цркве II, 142–151.
- Чупић Ј. 1900а, *Манасшир Чокешина*, Весник српске цркве III, 242–249.
- Чупић Ј. 1900б, *Манасшир Чокешина*, Весник српске цркве IV, 348–357.
- Шафарик Ј. 1993, *Извјесшје о јушовању јо Србији 1846. године*, Ваљево.

- Asman A. 2018, *Oblici zaborava*, Beograd.
- Borozan I., Borić T. 2020, *The Royal Tomb as a Place of Reconciliation: Transformation of the Grave of the Supreme leader Karađorđe in the 19th and 20th Centuries*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 48, 117–133.
- Johnson N. C. 2002, *Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities*, Visual Communication, 293–298.
- Kostić A. 2013, *Public Monuments in Sacred Space Memorial Tombs as National Monuments in Nineteenth Century Serbia*, Acta historiae artis Slovenica 18/1, 11–23.
- Kuljić T. 2014, *Tanatopolitika (sociološka analiza političke upotrebe smrti)*, Beograd.
- Manojlović Pintar O. 2014, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd.
- Nipperday T. 1976, *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland*, Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neuer Geschichte, Göttingen, 133–173.
- Rausch H. 2006, *Kultfigur und Nation: Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848–1914*, München.
- Reichardt R., Kohle H. 2008, *Visualizing the Revolution, Politics and the Pictorial Arts in Late Eighteenth-century France*, London.
- Smit A. D. 2010, *Nacionalni identitet*, Beograd.

- Smit E. D. 2015, *Legende i pejzaži*, Kolektivno sećanje i politike pamćenja, prir. M. Sladaček, J. Vailjević, T. Petrović Trifunović, Beograd, 255–294.
- Speth R. 2000, *Nation und Revolution: Politische Mythen im 19. Jahrhundert*, Wiesbaden.
- Verdery K. 1999, *Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsociolism Change*, New York.
- Vojna enciklopedija*, 9, Beograd, 1975.
- Whitney W. D. 1889, *Cave*, n. 1, def. 1, The Century dictionary: An encyclopedic lexicon of the English language, 1, New York.